

Психологія

НАУКОВІ ПРАЦІ МАУП

МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

НАУКОВІ ПРАЦІ
МІЖРЕГІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ
УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

ПСИХОЛОГІЯ

SCIENTIFIC WORKS
OF INTERREGIONAL ACADEMY
OF PERSONNEL MANAGEMENT

PSYCHOLOGY

Випуск 2 (58), 2023

Видавничий дім
“Гельветика”
2023

Редакційна колегія

Раєвська Я. М., доктор психологічних наук, професор, директор Навчально-наукового інституту психології і соціальних наук, Міжрегіональна Академія управління персоналом (головний редактор)

Грись А. М., доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології, Міжрегіональна Академія управління персоналом

Карпенко З. С., доктор психологічних наук, професор, завідувачка кафедри педагогічної та вікової психології, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Крупельницька Л. Ф., доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри психодіагностики та клінічної психології факультету психології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Павлюк М. М., доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології, Міжрегіональна Академія управління персоналом

Попович І. С., доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології, Херсонський державний університет

Хміляр О. Ф., доктор психологічних наук, професор, начальник кафедри суспільних наук, Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського

Dr hab Mirucka Beata, Professor, Faculty of Education, University of Białystok (Białystok, Poland)

“Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Психологія” включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія “Б”) на підставі Наказу МОН України від 27 вересня 2021 року № 1017 (додаток 3). Спеціальність: 053 – Психологія.

Затверджено Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 8 від 13.09.2023)

Свідectvo про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія KB № 24778-14718P, видане Міністерством юстиції України 21.04.2021 р.

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

DOI: 10.32689/maup.psych

Наукові праці МАУП. Психологія. 2023. Вип. 2 (58). Київ : Міжрегіональна Академія управління персоналом, 2023. 64 с.

Публікуються статті науковців, які досліджують актуальні проблеми розвитку психології. Для науковців, викладачів, студентів та всіх, кого цікавить розвиток психологічної науки в Україні.

ЗМІСТ

Олег ДРУЗЬ, Лариса РОДЧЕНКО, Інна ЧЕРНЕНКО КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ПРОЯВІВ ПОВЕДІНКИ ЛЮДИНИ В СТРУКТУРІ ОРГАНІЗАЦІЇ.....	5
Артем МАКОВСЬКИЙ, Валентина МАКОВСЬКА НАДАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМ ЗАСОБАМИ БІБЛІОТЕРАПІЇ.....	14
Тетяна НАДВИНИЧНА, Оксана ЯРЕМКО ІННОВАЦІЙНІ ЗАСОБИ РОЗВИТКУ ПАРИТЕТНОЇ ОСВІТНЬОЇ ВЗАЄМОДІЇ МІЖ УЧАСНИКАМИ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ У ЗВО.....	19
Юлія НЕСТЕРЕНКО ЗОВНІШНІ ТА ВНУТРІШНІ ДЕТЕРМІНАНТИ УСПІШНОЇ ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КУРСАНТІВ ВІЙСЬКОВИХ ЗВО	25
Оксана ПАРКУЛАБ, Наталія ДМЕТЕРКО АРТТЕРАПЕВТИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ ДІТЯМ, ЯКІ ОПИНИЛИСЬ У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ.....	31
Олександра СЕМЕНЮК, Вікторія ДРАЧЕНКО ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОДІАГНОСТИКИ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ З РАС.....	37
Олена СТАРИНСЬКА ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНІМИ ПОТРЕБАМИ.....	44
Інга ШЕРЕШКОВА СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНА МОДЕЛЬ РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЧНОГО САМОЗАХИСТУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ ВІД НЕГАТИВНОГО ВПЛИВУ МЕДІАПЕРЦЕПТИВНОЇ КОМУНІКАЦІЇ.....	51
Марія ШПАК КРЕАТИВНІСТЬ ЯК СКЛАДОВА ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ ТА ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ СТУДЕНТІВ.....	57

CONTENTS

Oleg DRUZ, Larisa RODCHENKO, Inna CHERNENKO

CONCEPTUAL APPROACHES TO THE MANIFESTATIONS
OF HUMAN BEHAVIOR IN THE STRUCTURE OF THE ORGANIZATION.....5

Artem MAKOVSKYI, Valentyna MAKOVSKA

PROVIDING PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE TO MILITARY PERSONNEL
BY MEANS OF BIBLIOTHERAPY.....14

Tatiana NADVYNYCHNA, Oksana YAREMKO

INNOVATIVE TOOLS FOR ENHANCING EQUITABLE EDUCATIONAL
INTERACTION AMONG PARTICIPANTS
OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN HEIS.....19

Yulia NESTERENKO

EXTERNAL AND INTERNAL DETERMINANTS OF SUCCESSFUL
EDUCATIONAL ACTIVITY OF MILITARY HIGHER EDUCATION STUDENTS.....25

Oksana PARKULAB, Natalia DMETERKO

ARTTHERAPEUTIC TECHNOLOGIES OF PSYCHOLOGICAL HELP TO CHILDREN,
WHO ARE IN DIFFICULT LIFE CIRCUMSTANCES.....31

Oleksandra SEMENYUK, Victoria DRACHENKO

FEATURES OF PSYCHODIAGNOSTICS
OF PRIMARY SCHOOL-AGE CHILDREN WITH ASD.....37

Olena STARYNSKA

GENDER FEATURES OF SOCIAL INTELLIGENCE
OF HIGHER EDUCATION APPLICANTS
WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS.....44

Inha SHERESHKOVA

STRUCTURAL AND FUNCTIONAL MODEL OF DEVELOPMENT
PSYCHOLOGICAL SELF-DEFENSE OF THE ARMED FORCES
OF UKRAINE SERVICEMEN AGAINST THE MEDIA-PERCEPTIVE
COMMUNICATION NEGATIVE INFLUENCE.....51

Mariia SHPAK

CREATIVITY AS A COMPONENT OF PERSONAL DEVELOPMENT
AND PROFESSIONAL FORMATION OF STUDENTS.....57

УДК 159.923.2

DOI <https://doi.org/10.32689/maup.psych.2023.2.1>

Олег ДРУЗЬ

заслужений лікар України, начальник клініки психіатричної (з палатами для наркологічних хворих) Національного військово-медичного клінічного центру «Головний військовий клінічний госпіталь» – головний психіатр Збройних Сил України, полковник медичної служби, професор кафедри публічного управління, Міжрегіональна Академія управління персоналом, вул. Фрометівська, 2, м. Київ, Україна, 03039

ORCID: 0000-0002-5149-9556

Лариса РОДЧЕНКО

доктор наук з державного управління, професор, заслужений діяч науки і техніки, офіцер клініки психіатричної (з палатами для наркологічних хворих) Національного військово-медичного клінічного центру «Головний військовий клінічний госпіталь» лейтенант ЗСУ, професор кафедри публічного управління, Міжрегіональна Академія управління персоналом, вул. Фрометівська, 2, м. Київ, Україна, 03039

ORCID: 0000-0002-2141-4742

Інна ЧЕРНЕНКО

кандидат медичних наук, старший ординатор відділення межових станів клініки психіатричної (з палатами для наркологічних хворих) Національного військово-медичного клінічного центру «Головний військовий клінічний госпіталь» підполковник медичної служби, доцент кафедри публічного управління, Міжрегіональна Академія управління персоналом, вул. Фрометівська, 2, м. Київ, Україна, 03039

ORCID: 0000-0002-9189-6652

Oleg DRUZ

Honored Doctor of Ukraine, Head of the Psychiatric Clinic (with wards for narcological patients) of the National Military Medical Clinical Center "Main Military Clinical Hospital" – Chief Psychiatrist of the Armed Forces of Ukraine, Colonel of the Medical Service, Professor at the Department of Public Administration, Interregional Academy of Personnel Management, 2 Frometivska str., Kyiv, Ukraine, 03039

ORCID: 0000-0002-5149-9556

Larisa RODCHENKO

Doctor of Science in Public Administration, Professor, Worker of Science and Technology, Officer of the Psychiatric Clinic (with wards for narcological patients) of the National Military Medical Clinical Center "Main Military Clinical Hospital", Lieutenant of the Armed Forces of Ukraine, Director of State Management, Honored Professor at the Department of Public Administration, Interregional Academy of Personnel Management, 2 Frometivska str., Kyiv, Ukraine, 03039

ORCID: 0000-0002-2141-4742

Inna CHERNENKO

PhD, Senior Resident of the Borderline Psychiatric Clinic (with wards for drug addiction patients) of the National Military Medical Clinical Center "Main Military Clinical Hospital", Lieutenant Colonel of the Medical Service, Associate Professor of the Department of Public Administration, Interregional Academy of Personnel Management, 2 Frometivska str., Kyiv, Ukraine, 03039

ORCID: 0000-0002-9189-6652

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ПРОЯВІВ ПОВЕДІНКИ ЛЮДИНИ В СТРУКТУРІ ОРГАНІЗАЦІЇ

CONCEPTUAL APPROACHES TO THE MANIFESTATIONS OF HUMAN BEHAVIOR IN THE STRUCTURE OF THE ORGANIZATION

Управління організацією вимагає чіткої координації та прагматизму. Однак у більшості організацій для досягнення високих результатів необхідні нові підходи до управління. Одним з таких підходів є сприятливий соціально-психо-

логічний клімат, управління емоціями, елементи якого так чи інакше були присутні в усі часи і в будь-якій організації. Актуальність обраної теми обумовлена тим, що на більшості підприємств і організацій питанням психологічних і соціально-психологічних характеристик персоналу приділяється мало уваги. Як правило, виникають конфліктні ситуації, які можуть ускладнити діяльність підприємств. Все це також ускладнює процес розробки стратегічних рішень підприємства з розвитку системи управління персоналом.

Предметом наукового дослідження є особливості поведінки людей на етапі соціально-економічної та політичної трансформації суспільства. Людина в структурі організації, в структурі управління формується як особистість, індивід у всіх його проявах. У науці управління існують досить просунуті соціально-психологічні методи, які можуть бути використані для досягнення бажаного ефекту поведінки людини в структурі організації. Формування та вдосконалення особистісних навичок-постійне практичне завдання менеджерів будь-якого рангу. У результаті формування відносин між індивідами в структурі організації завжди виникають конфлікти. Це природне явище, так як воно притаманне будь-якому суспільству. Значною мірою стабільність залежить від правильної організації процесу управління. Вивчення конфліктів сьогодні має більш практичну спрямованість: вивчаються засоби і методи вирішення конфліктів.

У статті розглянуто конкретні прийоми і методи впливу на процес формування і розвитку як самої команди, так і окремих співробітників. Одним з аспектів соціально-психологічних досліджень є вивчення закономірностей психічної взаємодії індивідів і способів впливу однієї людини на іншу, а також впливу індивіда на колектив конкретної організації або компанії.

Ключові слова: соціально-психологічні дослідження, поведінка людини, конфлікти, організаційна психологія.

Organization management requires clear coordination and pragmatism. However, in most organizations new approaches to management are needed to achieve high results. One of these approaches is a favorable socio-psychological climate, emotion management, the elements of which have been present in one way or another at all times and in any organization. The relevance of the chosen topic is due to the fact that in most enterprises and organizations, little attention is paid to the psychological and socio-psychological characteristics of personnel. As a rule, conflict situations arise that can complicate the activities of enterprises. All this also complicates the process of developing the company's strategic solutions for the development of the personnel management system.

The subject of scientific research is the peculiarities of people's behavior at the stage of socio-economic and political transformation of society. Personality is a complex phenomenon, which is evidenced by the presence of a huge number of definitions of this concept and almost fifty theories of personality. A person in the structure of the organization, in the structure of management is formed as a person, an individual in all its manifestations. In the science of management, there are quite advanced socio-psychological methods that can be used to achieve the desired effect of human behavior in the structure of the organization. Formation and improvement of personal skills is a constant practical task of managers of any rank. As a result of the formation of relations between individuals in the structure of the organization, conflicts always arise. This is a natural phenomenon, as it is inherent in any society. To a large extent, stability depends on the correct organization of the management process. The study of conflicts today has a more practical orientation: means and methods of conflict resolution are studied.

The article discusses specific techniques and methods of influencing the process of formation and development of both the team itself and individual employees. One of the aspects of socio-psychological research is the study of the patterns of mental interaction of individuals and ways of influencing one person on another, as well as the influence of an individual on the collective of a specific organization or company.

Key words: socio-psychological research, human behavior, conflicts, organizational psychology.

Постановка проблеми. Управління будь-яким підприємством або компанією вимагає чіткої координації та прагматизму. Однак у більшості організацій для досягнення високих результатів необхідні нові підходи до управління. Одним з таких підходів є сприятливий соціально-психологічний клімат, управління емоціями, складаві частини знаходили своє місце у компанії. Раніше про це не прийнято було говорити. Теоретики всіх бізнес-шкіл минулого і сьогодення створювали і описували детерміновані системи управління, яким вони навчали своїх наступників. Ці системи були консервативними і не гнучкими, але, на думку багатьох, надійними. У таких системах управління основними показниками управлінського потенціалу є інтелектуальні рівні керівника і компанії в цілому.

У процесі розвитку зв'язків таких видів, як психологія та соціологія, соціально-психологічні дослідження на підприємствах набули активної динаміки. Під соціально-психологічними дослідженнями в менеджменті розумі-

ються конкретні прийоми і методи впливу на процес формування і розвитку як самої команди, так і окремих співробітників [10, с.23].

Існує два методи: соціальний (спрямований на команду в цілому) і психологічний (спрямований на окремих членів команди). Ці методи припускають впровадження в практику управління різних соціологічних і психологічних процедур.

Підприємства стають одним з основних замовників соціально-психологічних досліджень. Хоча проблеми управління на підприємствах і в організаціях можна віднести до загальної проблеми психології управління, за соціальною психологією підприємств і організацій залишається ряд питань, в першу чергу проблеми формування промислового клімату [12, с.16].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З предмету соціальної психології існували істотні відмінності в поглядах вчених. Одні (Е. Кузьмін, Ст. Селіванов, К. Платонов, К. Шорохова) вважали особистість предметом соціальної психології, інші (С. Колбанов-

ський, А. Горячева, А. Баранова, Б. Поршнев, В. Якобсон, А. Ковальов) – масовими явищами психіки, колективною психологією, психологічною спільнотою, а деякі (Б. Парігін, Н. Мансуров, Д. Угрінович) – як групової, масової психологією, так і особливостями індивідуального поведінки в групі.

Розвиток соціальної психології в менеджменті в 20-і роки характеризувався її практичною і прикладною спрямованістю. У цей період російська наука заклала основу для подальших досліджень психології груп і колективів.

В області психології стали помітні й інші підходи до соціально-психологічних проблем управління. В основному в психології праці соціально-психологічні дослідження стосувалися проблем управління трудовими колективами (стиль управління, роль атмосфери і настрою), конкуренції, конфліктів і безробіття. Оскільки ці проблеми фрагментарно висвітлені у вітчизняній соціальній психології, ми зупинимося на них більш детально.

У доповідях В. Бехтерева, А. Богданова, С. Струмліна, Г. Челпанова та інших піднімалися такі теоретичні проблеми, як організація праці в національному масштабі, фізіологія і психологія праці, ставлення до концепції наукового менеджменту Ф. Тейлора та ін. після конференції навколо таких вчених, як М. Вітке, Ф. Дунаєвський, Є. Розмирович, О. Гастев, формуються перші школи менеджменту, в яких, хоча і не заперечувалися індивідуальні психофізіологічні особливості людини, його якості і здібності, інтуїція і майстерність в управлінні, проте пріоритетним було вивчення і використання законів і принципів менеджменту.

Соціально-психологічні аспекти наукового менеджменту знайшли відображення в практичній діяльності відомого теоретика і практика менеджменту Олексія Гастева (1882-1941 рр.), директора Центрального інституту праці, в структурі якого значне місце належало лабораторії з вивчення психофізіологічних і психологічних особливостей людини.

Теорія А. Гастева заснована на ідеях “Соціалізації трудового процесу”. А. Гастев та його колеги застосовували принципово новий підхід до оцінки самого співробітника, розглядаючи його не тільки як об’єкт вивчення, але і як творчого суб’єкта з власними психофізіологічними можливостями та індивідуальними здібностями, які необхідно враховувати при організації наукового менеджменту.

Соціально-психологічні аспекти управління були розроблені вченими Всеукра-

їнського інституту праці (Харків) на чолі з професором Федором Дунаєвським. Він сформулював поняття “адміністративний потенціал”, під яким малася на увазі здатність безпосередньо управляти певною кількістю людей.

Формулювання цілей статті. Мета статті – проаналізувати психологічну і соціально-психологічну характеристику персоналу, конфлікти в організації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Видатним представником концепції людських відносин був Микола Вітке, який вважав, що в системі управління слід відзначити два основних напрямки: перше з них стосується раціоналізації трудового процесу, здійснюваного конкретною людиною у взаємодії з матеріальними факторами виробництва; друге – вдосконалення взаємодії людини і людини. М. Вітке також зазначив, що розвиток виробництва потребує вдосконалення системи управління, заміни традиційних методів новими, перспективними. У той же час вчений віддавав перевагу організації людей в їх взаєминах.

Так, він чітко розрізняв два типи управління-людьми і речами, орієнтуючись на управління людьми як учасниками єдиного трудового процесу.

Одним з аспектів соціально-психологічних досліджень в менеджменті є вивчення закономірностей психічної взаємодії індивідів і способів впливу однієї людини на іншу, а також впливу індивіда на колектив.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства перед менеджерами стоять важливі завдання: розробити практичні рекомендації щодо вдосконалення підприємницької діяльності та управління ринковими структурами; правильно організувати взаємодію персоналу на підприємстві.

Сприятливий соціально-психологічний клімат є умовою підвищення продуктивності праці, задоволеності працівників роботою і колективом. Соціально-психологічний клімат виникає спонтанно. Але хороший клімат – це не простий наслідок проголошених девізів і зусиль менеджерів. Це результат систематичної психологічної роботи з членами групи, реалізації спеціальних заходів, спрямованих на організацію взаємин між керівниками і співробітниками.

Формування та поліпшення соціально-психологічного клімату є постійним практичним завданням керівників.

Створення сприятливого клімату є не тільки відповідальним, а й творчим, що вимагає знання його природи і засобів регулю-

вання, вміння передбачати можливі ситуації у взаєминах членів групи. Створення хорошого соціально-психологічного клімату вимагає, особливо від керівників бізнесу, розуміння психології людей, їх емоційного стану, настрою, переживань, переживань і відносин один з одним.

У вітчизняній соціальній психології термін “психологічний клімат” вперше був використаний Н.С. Мансуровим, який вивчав колективи і відносини всередині них.

В. М. Шепель одним з перших розкрив зміст соціально-психологічного клімату. Соціально-психологічний клімат, на його думку, є емоційним відображенням психологічних зв’язків членів команди, що виникають на основі їх близькості, симпатії, збігу характерів, інтересів і схильностей. Він вважав, що клімат відносин між людьми складається з трьох кліматичних зон. Перша кліматична зона – це соціальний клімат, який визначається тим, в якій мірі цілі і завдання реалізуються в цій групі і в якій мірі тут гарантовані всі конституційні права і обов’язки працівників як громадян. Друга кліматична зона – це моральний клімат, який визначається тим, які моральні цінності приймаються в цій групі. Третя кліматична зона – це психологічний клімат, ті неформальні відносини, які складаються між співробітниками, що знаходяться в безпосередньому контакті один з одним [6, с.18].

Структура підприємства являє собою складну систему спільної діяльності, яка буде проявлятися в культурі підприємства. Поняття соціально-психологічного клімату відноситься до всіх аспектів ділової ситуації, на які можуть впливати особисті стимули. Як відомо, в одних обставинах люди прагнуть до успіху, а в інших – до влади або визнання. У різних середовищах проявляється різна поведінка, яка визначає продуктивність і ступінь задоволеності членів команди своєю роботою, і тому все це безпосередньо пов’язано з соціально-психологічним кліматом підприємства [6, с.28].

Ефективність будь-якого підприємства можна визначити по ряду показників. Дослідження соціальних психологів показують, що комплексна оцінка ефективності підприємства може бути проведена тільки при обліку об’єктивних (економічних) і суб’єктивних (соціально-психологічних) факторів.

Соціально-психологічні методи управління – це сукупність специфічних способів впливу на особисті відносини і зв’язки між співробітниками, а також на соціальні процеси в ІТ. вони постають як сукупність специфічних способів впливу на міжособис-

тисні відносини і зв’язки, соціальні процеси, що виникають в трудових колективах.

Основною метою застосування соціально-психологічних методів є створення позитивного морально-психологічного клімату в колективі, який активізує ініціативу кожного співробітника, творчу цілеспрямованість і самодисципліну.

Соціально-психологічні методи використовуються для підвищення виробничої активності працівників, створення відповідних соціально-психологічних умов для їх діяльності. Перш за все, такі методи орієнтовані на дотримання принципу психофізіологічної сумісності в колективі, формування здорового морально-психологічного клімату, виховання почуття взаємодопомоги і колективізму [7, с.45].

Використання соціально-психологічних методів можливо, якщо менеджери гнучкі, вони розуміють внутрішній світ людини і особливості його психології. Це сприяє використанню ефективних форм колективної активізації [7, с.46].

Для ефективного застосування соціально-психологічних методів управління необхідно мати інформацію про міжособистісні та групові відносини в трудових колективах.

Найбільш характерною рисою системи соціального управління є людина як її суб’єкт і об’єкт, первинний елемент. Істотною особливістю соціального управління є управління людьми через людей. Водночас соціальне управління є основним інструментом соціальної політики та реалізації її цілей. Його суб’єктно-об’єктний зміст – це свідомий вплив на різні спільноти людей з метою координації, координації, організації їх життєдіяльності, оптимізації вирішення виробничих, економічних і соціальних проблем. Методи соціального управління – це система засобів і важелів впливу на соціально-психологічний клімат в колективі, на трудову і соціальну активність працівників.

Вони засновані на врахуванні особливостей взаємодії людей, форм спілкування, культурних норм і цінностей. Вони використовуються для управління відносинами всередині команд і між ними. Забезпечити формування і розвиток трудових колективів шляхом управління свідомістю і поведінкою людей через потреби, інтереси, мотиви, ідеали, цілі, схильності і т.д.

Професійна роль характеризується змістом, правами та обов’язками, соціальним статусом, престижем). Роль – це завжди фактор, що визначає діяльність людини. Ця особливість ролі використовується для поліпшення

соціальних і виробничих відносин, що досягається за рахунок зміни характеристик виконуваної ролі. Наприклад, загроза зниження соціального статусу людини через звільнення з посади змушує його більш відповідально ставитися до своїх обов'язків:

- поліпшення комунікації (формування неформальних відносин в групі, що сприяють розкріпачення особистості, підвищенню довіри між членами команди);

- соціальне регулювання (укладення угод, взаємні зобов'язання, використання різних систем відбору, компроміс і об'єднання інтересів);

- пропаганда та агітація (поширення та роз'яснення економічної політики; суспільне життя, формування переконань та ідеалів);

- власний приклад (керівник повинен бути зразком в роботі, поведінці, ставленні до підлеглих);

- організаційні умови (формування певної організаційної культури).

Соціальні норми відображають вимоги, які колектив (суспільство) пред'являє до своїх членів (громадським, колективним, індивідуальним); при цьому повинна бути забезпечена їх максимальна узгодженість з точки зору вимог та інтересів.

Існує три підгрупи норм:

- а) правові (підприємницьке право, внутрішні нормативні акти);

- б) моральні – вони спираються на авторитет громадської думки і обов'язку, на власні переконання і ставлення до роботи;

- в) суспільні (неправові) норми-вони формуються суспільством (громадськими організаціями).

Соціальне нормування впливає на поведінку людей і колективів (груп) трьома основними способами: дозвіл, Припис і заборона.

Соціальне регулювання використовується для впорядкування соціальних відносин, взаємодії з іншими типами відносин шляхом виявлення, обліку та регулювання інтересів і цілей різних колективів, груп та окремих осіб.

Суть управління людськими ресурсами полягає в тому, щоб розглядати людей як конкурентоспроможну цінність, яка повинна бути спрямована, мотивована, розміщена і розвинена разом з іншими ресурсами для досягнення стратегічної мети.

Найскладнішою проблемою сучасного менеджменту є людські відносини. Кожна людина є носієм певного соціального статусу (підлеглий, колега, керівник і т.д.), а також людиною, наділеним певними психологічними якостями.

Сучасне виробництво вимагає висококваліфікованого, а значить, і високооплачуваного персоналу. В таких умовах особливого значення набуває психологічна мотивація праці, яка не може бути освоєна без глибокого знання мотивів поведінки і методів впливу на співробітників.

Психологічні методи використовуються для гармонізації відносин співробітників компанії і створення психологічного клімату, який сприяв би активізації всього колективу.

Робота формує людину, і в роботі вона проявляється найбільш яскраво. Прояв психіки людей в роботі має підкорятися потребам і цілям підприємства.

У роботі працівник повинен не завжди робити те, що він хоче, але завжди те, що необхідно для підприємства. Тому психологічні методи управління покликані забезпечити формування первинних трудових колективів відповідно до індивідуальних здібностей їх членів.

Що стосується методів психологічного управління, то можливі різні методи впливу. Існують прямі і непрямі методи впливу [17, с.49].

Використовуючи непрямі методи впливу, Керівник створює певну планову ситуацію, яка дозволяє одному співробітнику або групі виконувати завдання в повсякденній організації роботи.

Непрямі методи мотивації розрізняють:

- 1) умови праці-зовнішня привабливість, мінливість, наявність творчих елементів, ритмічність в роботі;

- 2) елементи системи управління. Вона включає в себе форми стимулювання, контролю, організаційні структури, регламенти, посадові інструкції і т. д.

- 3) особистісні, Соціальні та соціально-психологічні чинники (психологічний клімат, корпоративний дух, характер традицій).

Для прямих типів мотивації використовуються такі методи, як:

- 1) переконання-аргументоване активний вплив логічними засобами з усуненням упереджень та інших психологічних бар'єрів;

- 2) навіювання – цілеспрямований вплив керівника на підлеглого шляхом зосередження впливу на його психіку шляхом звернення до формальних актів, інструкцій і т. д. ;

- 3) імітація-вплив на співробітника або групу особистим прикладом;

- 4) залученість – психологічний прийом, за допомогою якого всі співробітники стають безпосередніми учасниками управлінського рішення і заходів щодо його реалізації;

- 5) мотивація-твердження, що підкреслює позитивні якості співробітників, їх кваліфіка-

Таблиця 1

Групи психологічних методи в управлінні

№	Група методу	Специфіка
1	Методи формування і розвитку трудового колективу	Підтримують на оптимальному рівні кількісне співвідношення між працівниками з урахуванням їхньої психологічної сумісності для регулювання групових стосунків усередині колективу
2	Методи гуманізації стосунків у трудовому колективі/ методи гуманізації стосунків у трудовому колективі	Зорієнтовані на вироблення стилю керівництва, культури управління та організації праці, етики управлінської діяльності, створення оптимальних відносин між підлеглими і керівником, утвердження принципів соціальної справедливості щодо робочих умов
3	Методи психологічного спонукання (мотивації)	Спрямовані на формування у працівників мотивів до високопродуктивної праці через розвиток ініціативи та підприємливості. Найефективніші за умов зорієнтованості працівників на віддалені цілі, оскільки прийоми «короткої мотивації» при тимчасових невдачах можуть знизити активність працівника або навіть спричинити бажання змінити місце роботи
	Методи професійного відбору і навчання	Передбачають відповідність психологічних характеристик людини роботі, яку вона виконує

цію і досвід, що виражає впевненість в надійному вирішенні поставлених завдань;

б) примус-вплив, який зобов'язує вас виконувати завдання, викликані виробничою необхідністю, проти волі або бажання працівника.

Відділи управління персоналом використовують такі методи соціально-психологічного дослідження [20, С. 67]:

1) спостереження. Це цілеспрямоване, систематизоване, безпосереднє сприйняття і фіксація соціального процесу, соціально-психологічних проявів індивіда, груп людей (колективів).

Існують безперервні, вибіркові, включені і не включені спостереження.

Безперервний моніторинг досліджує широкий процес (наприклад, поділ праці в управлінні на підприємстві). Вибіркове спостереження досліджує будь-яку вузько визначену проблему, таку як вивчення функцій планування та мотивації. Включене спостереження полягає в тому, що дослідники включають спостерігача і суб'єкта. Не включене спостереження передбачає вивчення процесів (явищ) з боку суб'єкта. У цьому випадку спостереження проводиться одночасно з розвитком досліджуваного явища.

Об'єктами спостереження можуть бути: виробнича, торгова, соціальна, політична, духовна діяльність індивіда, групи або колективу в цілому.

2) Аналіз документів. Документи містять інформацію про різні процеси, явища і результати діяльності. Документи можуть бути офіційними або неофіційними, письмовими або статистичними звітами.

Основними вимогами до роботи з документами є їх надійність, достовірність, точність і правдивість.

3) експеримент – це активне втручання в досліджуваний процес, що трансформує умови його протікання. В результаті експерименту визначаються причини різних явищ. Тоді одні умови можуть бути ізольовані, інші виключені, а треті посилені або ослаблені.

4) анкета складається з розробки, заповнення та обробки анкет. Анкети можуть бути закритими (коли потрібно відповісти на питання "так" або "ні") і відкритими – (коли анкета допускає відповіді в будь-якій формі).

5) отримання інтерв'ю – це отримання інформації під час розмови. Формальна Співбесіда заснована на чіткій регламентації питань (анкет). Фокус включає в себе збір думок і оцінок про конкретну ситуацію, явище, його наслідки і причини. Безкоштовна Співбесіда проводиться без заздалегідь підготовлених анкет і планів бесід.

6) соціометрія. Його суть полягає в тому, що кожному опитаному співробітнику пропонується вибір партнерів для певного виду діяльності. Після обробки даних Ви отримуєте статистичний знімок внутрішніх відносин в команді в певний момент часу.

7) психологічні дослідження проводяться з метою визначення ступеня сприйняття працівниками умов середовища, в якій здійснюється робочий процес (температура, вологість, вентиляція приміщень, рівень шуму, вібрації, загазованість, колір приміщень, монотонність роботи, її інтенсивність, ритм і т.д.).

Таким чином, предметом наукового дослідження є особливості поведінки людей на етапі соціально-економічної та політичної трансформації суспільства. Відродилися дослідження в галузі історії соціальної психології, комунікативного потенціалу осо-

бистості, міжгрупової взаємодії, лідерства і лідерства, психології спілкування, соціальної психології управління, соціальної психології організацій, масової комунікації, масових явищ, соціально-психологічного навчання, соціально-психологічного прогнозування. Соціально-психологічні дослідження проблем управління пов'язані з переорієнтацією індивідуального мислення, формуванням в нових умовах навичок взаємодії особистості з постійно мінливим суспільством, самоактуалізацією особистості, профілактикою невдач, стресів, хвилювань в екстремальних умовах, вирішенням конфліктів, що виникають на підприємствах і в організаціях.

Концептуальні методологічні проблеми соціально-психологічних досліджень досі не вирішені повною мірою. Зараз увага приділяється проблемам суспільного розвитку, управління виробничими процесами, політичної психології, політичним лідерам, механізмам влади і так далі.

На сучасному етапі відродилися дослідження в галузі менеджменту, міжгрупової взаємодії, лідерства і лідерства, психології спілкування, соціальної психології управління, соціальної психології організацій, масової комунікації, масових явищ, соціально-психологічного навчання, соціально-психологічного прогнозування. Все це дає підстави сподіватися на подальшу активізацію соціально-психологічних досліджень в області менеджменту.

Висновки. Під формуванням особистості розуміється сукупність прийомів і методів впливу на особистість з метою створення системи певних соціальних цінностей, світогляду, життєвої концепції, соціально-психологічних якостей і світогляду. Особистість формується через суб'єктну діяльність і спілкування з іншими людьми. Тому соціальна сутність є його головним атрибутом.

Істотною характеристикою людини є його комунікативна природа. Потреба в спілкуванні виступає як певна психологічна освіта, як явище внутрішнього суб'єктивного світу особистості. Входячи в систему потреб, вона стає внутрішнім фактором діяльності і розвитку людини. Потреба в спілкуванні, характер спілкування накладають відбиток на формування цілісних структур психологічної організації особистості, її ціннісних орієнтацій і форм діяльності.

Людська особистість розглядається як складна динамічна функціональна система. У його структурі К. К. Платонов виділив чотири групи, або підструктури, властивостей, що знаходяться в певній ієрархічній

залежності і розрізняються особливостями і способами формування [8, с.36].

Найнижчий рівень – це біологічно обумовлені властивості, які представлені темпераментом, схильностями, властивостями нервових процесів і патологічними властивостями психіки. Ці властивості, будучи дані природою, служать основою для розвитку здібностей і пізнавальних процесів, формування характеру і комунікативних особливостей.

Друга група рис особистості формується психічними процесами як формами відображення і пізнання навколишнього світу.

Більш високий рівень особистісних якостей пов'язаний з її соціальним досвідом і представлений знаннями, вміннями і навичками. Ця група властивостей розвивається на основі когнітивних процесів в процесі навчання.

Четверта група рис особистості, що характеризують її вищий рівень, представлена соціально детермінованими властивостями (інтересами, ідеалами, світоглядом, ціннісними орієнтаціями, переконаннями і т.д.). Ці елементи структури особистості формуються в процесі виховання.

Існують і інші підходи до оцінки особистості як складної системи. Таким чином, виділяються природні властивості особистості, властивості суб'єкта діяльності і властивості особистості.

До природних властивостей відносяться: біохімічні особливості організму і особливості обміну речовин і ендокринно-гуморальної регуляції; нейродинамічні характеристики (властивості нервової системи, порогові значення сенсорних функцій і т.д.). Людина як суб'єкт діяльності характеризується індивідуальними особливостями психічної регуляції рухів різних органів, особливостями мови, особливостями сприйняття, уваги, мислення, інтелекту. До третьої категорії властивостей відносяться емоційні характеристики і так звані структурні одиниці особистості (потреби, інтереси, мотиви, прагнення, установки, самооцінка і т.д.) [11, с. 24].

Крім того, в діяльності існують потенційні і релевантні або реалізовані області особистості; базальні і програмовані властивості; самі психодинамічні і особистісні властивості. Між цими рівнями властивостей існує рівень психологічної організації особистості, тобто психологічний механізм формування, функціонування і розвитку особистісних якостей особистості. У процесі вирішення важливих соціально детермінованих завдань-пізнавальних, ціннісно-значущих, морально-етичних, комуні-

кативних – відбувається постійний розвиток особистості як системи.

Якісні перетворення одних і тих же рис особистості в процесі її розвитку називаються стадіями. На кожному новому етапі раніше функціонували механізми вступають в більш складні механізми, зазнаючи значних трансформацій. На вищому рівні психологічної організації особистості досягається єдність, відповідність, узгодженість між актуальними особистісними і психодинамічними, запрограмованими і базальними характеристиками особистості.

Особистість кожної людини характеризується тільки властивим йому поєднанням рис і характеристик, що визначають його індивідуальність.

Індивідуальність – це сукупність психологічних характеристик людини, які створюють його унікальність і відмінність від інших людей. Вона проявляється в характеристиках темпераменту, характеру, переважаючих інтересах, якостях пізнавальних процесів, здібностях, індивідуальному стилі діяльності, мотивації і так далі.

Основним компонентом структури особистості, що має виняткове значення в роботі, є орієнтація, тобто система стійких мотивів, домінуючих потреб, інтересів, схильностей, переконань, світоглядів, що визначають поведінку індивіда в змінюються зовнішніх умовах. Орієнтація через позитивну домінуючу мотивацію покращує психічний стан працівника, активізує його пізнавальні процеси і трудові дії.

Розвинена особистість характеризується високим рівнем самосвідомості. Самосвідомість – це уявлення людини про себе, яке формується на основі самопізнання, супроводжується переживанням різних емоцій і визначає

ставлення до себе. На основі поєднання самопізнання з певним ставленням до себе виникає самооцінка людини.

Самооцінка людини, як і його самооцінка, може бути адекватною або неадекватною. Неадекватність проявляється в завищеною або заниженою самооцінці по відношенню до стандарту, з яким людина порівнює себе. Адекватна самооцінка, самоповага і оптимальний рівень домагань працівника виконують функцію саморегуляції в трудовому процесі [21, с. 51].

Особистість людини характеризується як досить стійке утворення, що виявляється в послідовності і передбачуваності його поведінки. У той же час вона здатна адаптуватися до мінливих соціальних умов за рахунок зміни ціннісних орієнтацій, установок, інтересів, мотивів і більш адекватного знання об'єктивних закономірностей суспільного розвитку. Саме ці характеристики людини необхідно враховувати при проведенні економічних реформ, технологічних перетворень виробництва, в управлінні, організації праці, плануванні розвитку персоналу і т. д.

Таким чином, людина в структурі організації формується як особистість, індивід у всіх його проявах. У науці управління існують досить просунуті соціально-психологічні методи, які можуть бути використані для досягнення бажаного ефекту поведінки людини в структурі організації. Якість соціально-психологічного клімату в колективі сприяє розвитку особистості сприятливий соціально-психологічний клімат є умовою підвищення продуктивності праці, задоволеності працівників роботою і колективом. Формування та вдосконалення особистості – постійне практичне завдання менеджерів будь-якого рангу.

Література:

1. Войченко О.Г. Планування і організація роботи відділу кадрів. К. 2000. 197 с.
2. Воронкова В.Г., Беліченко А.Г., Попов О.М. Управління людськими ресурсами. К.: ВД „Професіонал”, 2006. 576 с.
3. Виноградський М.Д. Менеджмент організацій. К.: КНТЕУ, 1998.
4. Василенко В.А., Ткаченко Т.І. Виробничий (операційний) менеджмент. Навч. посібник. К.: ЦУЛ, 2003. 532 с.
5. Грехем Х., Беннет Р. Управління людськими ресурсами. К., 2020. 598 с.
6. Кібанов А. Управління персоналом. К., 2001. 640 с.
7. Кухарев В. Економіко-математичні моделі в управлінні. К.: Вища школа, 1991. 304 с.
8. Макарова І. Управління персоналом. К.: Юриспруденція, 2020. 304 с.
9. Semenets-Orlova, I., Shevchuk, R., Plish, B., Grydiushko, I., & Maistrenko, K. (2022). Innovative approaches to development of human potential in modern public administration. *Economic Affairs (New Delhi)*, 67(4), 915-926. doi:10.46852/0424-2513.4s.2022.25.
10. Semenets-Orlova, I., Halytska, N., Klochko, A., Skakalska, I., & Kosyuk, N. (2019). Information exchange and communication infrastructure in the public sector. Paper presented at the CEUR Workshop Proceedings, , 2588 Retrieved from www.scopus.com.

References:

1. Voichenko, O. (2000). Planuvannia i orhanizatsiia roboty viddilu kadriv [Planning and organizing the work of external personnel]. Kyiv [in Ukrainian].
2. Voronkova, V., Belichenko, A. & Popov, O. (2006). Upravlinnia liudskymy resursamy [Human resources management]. K.: VD „Profesional”. 576 s. [in Ukrainian].
3. Vynohradskyi, M. (1998). Menedzhment orhanizatsii [Organization management]. K.: KNTEU. [in Ukrainian].
4. Vasylenko, V. & Tkachenko, T. (2003). Vyrobnychyi (operatsiinyi) menedzhment [Production management]. Navch. posibnyk. K.: TsUL. 532 s. [in Ukrainian].
5. Hrehem, Kh. & Bennet, R. (2020). Upravlinnia liudskymy resursamy [Human resources management]. K. 598 s.
6. Kibanov, A. (2001). Upravlinnia personalom (Personnel Management). K. 640 s. [in Ukrainian].
7. Kukharev, V. (1991). Ekonomiko-matematychni modeli v upravlinnia [Economic and mathematical models in management]. K.: Vyshcha shkola, 1991. 304 s. [in Ukrainian].
8. Makarova I. Upravlinnia personalom [Personnel Management]. K.: Yurysprudentsyia, 2020. 304 s. [in Ukrainian].
9. Semenets-Orlova, I., Shevchuk, R., Plish, B., Grydiushko, I., & Maistrenko, K. (2022). Innovative approaches to development of human potential in modern public administration. *Economic Affairs (New Delhi)*, 67(4), 915-926. doi:10.46852/0424-2513.4s.2022.25.
10. Semenets-Orlova, I., Halytska, N., Klochko, A., Skakalska, I., & Kosyuk, N. (2019). Information exchange and communication infrastructure in the public sector. Paper presented at the CEUR Workshop Proceedings, , 2588 Retrieved from www.scopus.com

УДК 159.99

DOI <https://doi.org/10.32689/maup.psych.2023.2.2>**Артем МАКОВСЬКИЙ**

доктор філософії за спеціальністю психологія, старший викладач кафедри психології, педагогіки та соціально-економічних дисциплін, Національної академії Державної прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького, вул. Шевченка б. 46, м. Хмельницький, Україна, 29000

ORCID: 0000-0003-2903-3351**Валентина МАКОВСЬКА**

заступник директора з наукової роботи та інформатизації, Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки, вул. Героїв Майдану, б. 28, м. Хмельницький, Україна, 29000

ORCID: 0000-0002-7611-1116**Artem MAKOVSKIY**

PhD in Psychology, Sciences Senior Lecturer at Department of Psychology, Pedagogy and Socio-economic Disciplines, Bohdan Khmelnytskyi National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine, 46 Shevchenko Str., Khmelnytskyi, Ukraine, 29000

ORCID: 0000-0003-2903-3351**Valentyna MAKOVSKA**

Deputy Director for Scientific Work and Informatization, Khmelnytskyi Regional Universal Scientific Library, 28 Heroes of the Maidan Str., Khmelnytskyi, Ukraine, 29000

ORCID: 0000-0002-7611-1116

НАДАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМ ЗАСОБАМИ БІБЛІОТЕРАПІЇ

PROVIDING PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE TO MILITARY PERSONNEL BY MEANS OF BIBLIOTHERAPY

У статті представлено наукову розвідку щодо актуальної для сучасної української психології теми – пошуку додаткового психологічного інструментарію у роботі зі збереження психічного здоров'я військовослужбовців, як в місцях постійної дислокації військових частин, так і безпосередньо в зоні ведення бойових дій. **Метою статті** є огляд вітчизняних підходів та напрацьованого досвіду у процесі надання психологічної допомоги населенню України в цілому, та військовослужбовцям зокрема. **Методологія:** у дослідженні використовувалися загальнонаукові та спеціальні наукові методи, основою яких є застосування результатів теоретичних досліджень та інших узагальнених відомостей про основи бібліотерапії. Застосовано історичний метод та метод теоретичного аналізу через його теоретико-множинний різновид за підходами реалізації. **Наукова новизна** у цій роботі ми розглянули теоретичне підґрунтя щодо застосування бібліотерапії під час процесу надання психологічної допомоги клієнтам (військовослужбовцям), що напрацьовані психологами та військовими капеланами. А також висвітлили практичні напрацювання працівників Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки у напрямку інтеграції бібліотерапії у свою професійну діяльність. **Висновки.** Вивчивши передовий досвід українських бібліотечних працівників, психологів та військових капеланів щодо застосування у своїй діяльності пасивної форми арттерапії (бібліотерапії) – встановлено, що на сьогодні бібліотерапія як засіб надання психологічної допомоги все, ще перебуває на стадії розвитку, та потребує додаткової роботи щодо її інтеграції у процес надання психологічної допомоги як військовослужбовцям зокрема, так і громадянам України в цілому.

Ключові слова: психічне здоров'я, психологічна допомога, бібліотерапія, військовослужбовці, військовий капелан, бібліотечний працівник, психолог.

The article presents scientific intelligence on a topic that is relevant for modern Ukrainian psychology – the search for additional psychological tools in the work to preserve the mental health of military personnel, both in places of permanent deployment of military units, and directly in the war zone. **The purpose of the article** there is an overview of domestic approaches and accumulated experience in the process of providing psychological assistance to the population of Ukraine in general, and to military personnel in particular. **Methodology:** the research used general scientific and special scientific methods, the basis of which is the application of the results of theoretical research and other generalized information about the fundamentals of the library. The historical method and the method of theoretical analysis are applied through its set-theoretic form according to implementation approaches. **Scientific novelty** in this work, we considered the theoretical basis for the use of bibliotherapy during the process of providing psychological assistance to clients (military personnel), developed by psychologists and military chaplains. And they also highlighted the practical experiences of employees of the Khmelnytskyi Regional Universal Scientific Library in the direction of integrating bibliotherapy into their professional activities. **Conclusions.** Having studied the best experience of Ukrainian library worker, psychologists and military chaplains regarding the use of a passive form of art therapy (bibliotherapy) in their activities, it was established that today

bibliotherapy as a means of providing psychological assistance is still at the stage of development, and requires additional work on its integration into the process of providing psychological assistance both to military personnel in particular and to citizens of Ukraine in general.

Key words: mental health, psychological assistance, bibliotherapy, military personnel, military chaplain, library worker, psychologist.

Постановка проблеми. Враховуючи те, що вже другий рік поспіль на всій території України проходять активні бойові дії. Сьогодні перед державою постає критичне питання – збереження психічного здоров'я суспільства в цілому та військовослужбовців зокрема. В межах «Національної програми психічного здоров'я та психосоціальної підтримки», яка має на меті допомогти громадянам подолати стрес, пов'язаний із війною (бойовими діями), та наслідки пережитих травматичних подій, запобігти розвитку психічних розладів, актуальним постає питання активного застосування всього наявного потенціалу держави щодо виконання зазначених завдань.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У наших попередніх наукових доробках [4; 5; 6] уже було здійснено загальний огляд наукових праць щодо результативних форм і методів застосування бібліотерапії у психопрофілактичній та психокорекційній роботі з особами, які зазнали психічних травм, і проаналізовано закордонні емпіричні дослідження фахівців-психологів з приводу позитивного ефекту застосування бібліотерапії у збереженні психічного здоров'я населення.

Аналізуючи результати цих досліджень можемо відзначити, що питання застосування бібліотерапії під час психологічної роботи розглядали такі дослідники, як І. Дмитрук, Ю. Дрешер, А. Заїчко, О. Коваленко, Н. Коржик, О. Лозова, О. Федій та інші; а також іноземні фахівці у галузі охорони здоров'я: T. Apodaca, W. Miller, G. Calhoun, P. Cuijpers, A. Nichani, R. Gregory, R. Marrs, D. McCulliss, C. Morin, V. Mimeault та інші.

У цій статті ми хотіли б окреслити той ресурс яким володіє вітчизняна бібліотечна система та військові капелани. А саме застосування можливостей бібліотерапії під час надання психологічної допомоги військовослужбовцям.

Виклад основного матеріалу. Як слушно зазначає у своїй праці М. Марценюк, сьогодні бібліотерапія застосовується для роботи з широким колом психологічних проблем, зокрема при психокорекції різних психологічних травм та відхилень. Рекомендується для людей, які залишили своє звичне оточення і вимушені пристосовуватися до змінених умов життя [7, с. 221]. Що як ні як влучно характеризує сьогоднішніх військовослужбовців.

Ми поділяємо погляди автора і вважаємо, що застосування сьогодні бібліотерапії у практиці бібліотечних установ є вкрай важливим. З огляду на існування у військовослужбовців великої кількості проблем і утруднень психологічного характеру бібліотерапія, як допоміжна або рівноправна частина реабілітаційного процесу і не тільки, може застосовуватись в роботі з широким колом психологічних проблем, а саме: управління стресом, відновлення психологічного ресурсу та емоційної рівноваги, подолання та зниження психічної напруги, катарсис, аналіз, порозуміння та пошук виходів із важких ситуацій, примирення з нездоланими перепонами тощо. Позитивні наслідки застосування бібліотерапії виникають на різних рівнях психічної організації. По-перше, здійснюється вплив на психосоматичний стан бійця, посилюється психологічний опір; по-друге, читання допомагає розвинути комунікативні навички, що позитивно впливає на розвиток особистості як такої.

Сьогодні доцільно говорити про бібліотерапію як про «лікування» усіма бібліотечними засобами не лише окремої особистості, а й суспільства загалом [8, с. 46]. Депресію, стрес, страх перед змінами й десятки інших психічних і фізичних розладів лікують за допомогою ретельно підібраних художніх творів [9]. При відборі книг з метою бібліотерапевтичного впливу потрібно дотримуватися принципів: доступності викладу матеріалу; герої книги мають бути зрозумілі; схожість ситуацій в книзі та в реальному житті читача [10, с. 231].

У бібліотеках України бібліотерапія дедалі частіше знаходить своє практичне застосування: укладаються бібліографічні списки літератури, готуються методичні поради, організовуються презентації книг, зустрічі з письменниками, створюються психологічні служби, працюють психологи-практики. До прикладу, потрібно зазначити зацікавлення відвідувачів Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки (далі – бібліотека), особливо віддаленими користувачами, книг із рекомендаційних бібліографічних списків із серії «Жінки геройського чину», що знайомлять із визначним жіноцтвом України [2].

Так соціокультурні заходи, які проводяться в бібліотеці покликані не тільки познайомити

військових із книгами, а і дати їм можливість поспілкуватися з письменниками, істориками, психологами, представниками тих професій, які підсвідомо можуть допомогти подолати постравматичні синдроми. В рамках туру-презентації Хмельниччиною у бібліотеці відбулася презентація воєнного роману харківської письменниці Л. Охріменко «Оскар», який отримав відзнаку на Міжнародному літературному конкурсі «Коронація слова – 2021». Під час презентації авторка поділилася непередбачуваною передісторією появи роману «Оскар», розповіла про свою волонтерську діяльність та своїм практичним досвідом подолання тривожності, непевності та розчарувань під час евакуації з захопленого Криму, а потім і з окупованої Харківщини. Зустрічається з військовими, під час невеликих відпусток з фронту, і поет, а сьогодні парамедик М. Цимбалюк, член Національної спілки письменників України. Відбувалися і творчі зустрічі з письменницями О. Саліпою, вдовою загиблого у 2014 році військового С. Саліпи, та М. Іванцовою. Авторки презентували свої твори та розповіли про книги, що їх надихають, поділилася творчими планами та відповіла на запитання присутніх.

Також військовослужбовці відвідують презентації художніх та декоративно-прикладних виставок, зустрічі з майстрами та аматорами мистецтва, творчі майстер-класи та майстер-шоу, що організовуються у бібліотеці. Зокрема: презентація графічних та акварельних картин С. Козака (відомого подільцем як архітектор, автор багатьох сакральних та громадських будівель, монументальних скульптур у Хмельницькому); презентація персональної фотовиставки В. Єрифи «Кривий Ріг в об'єктиві»; майстер-клас з ткацтва «Нові тенденції й естетика класики» за участю художника А. Каптаря; організовано низку майстер-класів з творчого особистісного розвитку та ін. Велике зацікавлення у військовослужбовців мають проведені заходи в рамках історичні студії «Україна крізь віки», це об'єднання для усіх, хто бажає вдосконалити та збагатити свої знання з історії України, зрозуміти сучасність за допомогою аналізу минулого завдяки історичним джерелам.

Бібліотека започаткувала психологічний полілог за участю практичного психолога, психотерапевта, кандидата психологічних наук Т. Матвійчук. Дана форма роботи спрямована на психічного здоров'я населення в період воєнного стану. Обговорено тематики: «Війна – мої реакції, думки, переживання: як зберегти себе і не вигоріти»; «Як вберегти емоційний стан і психологічне здоров'я

під час війни»; «Діти й війна: як допомогти та підтримати дітей»; «Війна... Чи можливо зберегти здорові стосунки»; «Пошук особистого психологічного ресурсу жінок в умовах війни».

В рамках соціального партнерства бібліотека доєдналась до реалізації данського проєкту «Психосоціальна підтримка (ПСП)», який реалізовується Товариством Червоного Хреста України у Хмельницькій області. Спільно з волонтерами психосоціальної підтримки Товариства Червоного Хреста України у Хмельницькій області, проведено серію заходів: майстер-класи у різних техніках виконання, арттерапевтичні вправи, мистецькі заходи, обговорення, спілкування, спрямовані на підвищення особистісного розвитку, адаптування та стабілізування психічного стану в теперішніх умовах, навчали дітей із родин військовослужбовців долати стрес та як діяти в стресових ситуаціях, допомагали виявити сильні сторони, розвивати уяву та творчі здібності.

Слід зазначити, що засобами бібліотерапії можна охопити не лише тих військовослужбовців, що перебувають у пунктах постійної дислокації та мають доступ до бібліотечних установ, а й в зоні бойових дій, де такий доступ відсутній. Починаючи з 2014 року для підтримки бойового духу та патріотичного виховання українських військовослужбовців бібліотеки України активно долучилися до Всеукраїнської акції «Бібліотека українського воїна», ініційованої Міністерством культури України. Впродовж усіх років бібліотеки збирають та передають у зону ведення активних бойових дій літературу з історії державності, історичну, художню, науково-популярну, сучасних українських та зарубіжних авторів.

Також в цьому напрямку активно працюють і військові капелани, адже ми знаємо, що у війську вони надають не лише духовну, але і психологічну допомогу військовослужбовцям [1; 12], а одним з інструментів душпастирства, що використовують у своїй діяльності військові капелани, є Біблія, а точніше арттерапевтична складова релігійних притч, які є пасивною формою арттерапії (бібліотерапії) [13]. З історії відомо, що активно «лікування книгою» практикували церковні бібліотеки, в яких зберігались великі масиви видань релігійного змісту, що приносили вірянам заспокоєння та надію. У середньовічній Європі книги використовували з «лікувальною» метою також у громадських, медичних і виправних установах. Вважається, що бібліотерапія перебувала під крилом церкви аж до епохи Відродження, доки література

не стала світською і доступною широкому загалу. Сьогодні бібліотерапія є спеціалізованою формою психотерапії, що використовує художню літературу як одну з форм лікування словом [10].

У сучасних енциклопедіях і словниках є безліч визначень дефініції «притча», але нам найбільше імponує визначення, запропоноване А. Івановою, оскільки воно найкраще тлумачить значення притчі як психологічного засобу у роботі військового капелана: «Притча – це невеликий дидактико-алегоричний літературний жанр, мета якого – зобразити духовні та моральні істини. Притча несе в собі чіткий приклад якогось морального аспекту людського життя, що може підказати, спрямувати особу на шлях розв’язання життєвих проблем, саме вони допомагають знайти відповіді, коли особа перебуває на роздоріжжі або у безвиході» [3].

Інститут церкви за свою багатовікову практику зібрав широкий спектр притч, які можна використовувати в різних життєвих ситуаціях. У притчі зустрічаються символи й образи, що мають глибинний підтекст. Вони, ці образи, відправляють посил у підсвідомість, яка розпочинає процеси, за допомогою яких знижується психічне напруження. Результатом роботи з правильно підібраною притчею є інсайт.

Висновок. Отже, психотерапевтичний вплив читання виявляється в тому, що ті чи інші сприйняття, пов’язані з ними почуття, потяги, бажання, думки, засвоєні за допомогою книги, заповнюють нестачу власних образів та уявлень, замінюють хворобливі думки й почуття або спрямовують їх у нове річище, до нових цілей. Значущість бібліотерапії для підвищення соціальної потреби українських бібліотек різко зростає. Відповідно до останніх досліджень понад 80% українців відчувають високу напругу, занепокоєність та перебувають у стані емоційного вигорання на тлі стресів від війни. Тому, враховуючи наявність в Україні розгалуженої бібліотечної системи та певного досвіду застосування бібліотерапевтичних засобів бібліотечними фахівцями проходить поступова переорієнтація на бібліотерапевтичний напрямок, який відповідає потребам користувачів, дозволить підвищити престиж бібліотеки як соціального інституту, здатного допомогти людині скоригувати негативні наслідки соціальних та особистих змін.

Перспективою подальших наукових розвідок вбачаємо у дослідженні та апробації дієвих психологічних методик, що до застосування бібліотерапевтичного інструментарію у роботі з військовослужбовцями під час процесу психологічної декомпресії.

Література:

1. Войтюк О. Залучення військових капеланів до надання психологічної допомоги військовослужбовцям: теоретичний огляд закордонних досліджень. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Психологія*. 2022. Вип. 2(55). С. 20-24. <https://doi.org/10.32689/maup.psych.2022.2.3>
2. Жінки геройського чину. *Хмельницька обласна універсальна наукова бібліотека* : веб-сайт. URL: http://ounb.km.ua/vidanya/2021/2021_02_22_2.pdf
3. Кушнір Р. Історії і притчі для особистісного зростання. Дрогобич : Коло, 2013. 224 с.
4. Маковський А. О., Маковська В. В. Перспективи застосування бібліотерапії як форми арт-терапії у роботі з прикордонниками – учасниками операції Об’єднаних сил. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : психологічні науки*. Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2019. № 3(14). С. 173–191. URL: <http://surl.li/fcchr>
5. Маковський А. О., Маковська В. В., Маковський О. К. Застосування бібліотерапії під час надання психологічної допомоги комбатантам. *Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень* (м. Луцьк, 17 травня 2022 р.) / Волинський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2022. С. 913–915.
6. Маковський А. О., Маковський О. К. Перспективи застосування пасивної форми арт-терапії у роботі з прикордонниками – учасниками операції Об’єднаних сил (у контексті бібліотерапії). *Філософсько-соціологічні та психолого-педагогічні проблеми підготовки особистості до виконання завдань в особливих умовах* : матеріали науково-практичної конференції (м. Київ, 31 жовтня 2019 р.) / Національний університет оборони України імені Івана Черняховського. Київ, 2019. С. 177–178.
7. Марценюк М. О. Терапевтичні можливості бібліотерапії як сучасного методу психологічної допомоги. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія*. Том 31 (70) № 4 2020. С. 218-223. DOI <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2020.4/34>
8. Моргун А. В., Желобанова А. О. Бібліотерапія: теоретико-методологічний аспект. *Бібліопсихологія, бібліопедагогіка, бібліографістика, бібліотерапія в освіті: теорія і практика*: збірник тез доповідей II Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (м. Мукачево, 14-15 квітня 2022 р.). Гол. ред. Т. Д. Щербан. Мукачево: МДУ, 2022. 80 с.
9. Семиженко А. Бібліотерапія. *Gazeta.ua*: веб-сайт. URL: https://gazeta.ua/articles/opinions-journal/_biblioterapiya/634774

10. Федій О. Естетотерапія : навч. посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 256 с.
11. Koenig L., King D., Laroson V. Handbook of religion and health. Second Edition. New York : Oxford University Press, 2012. 1192 p.
12. Kostiuk O., Predko O., Predko D. Effectiveness of Media Tools of the Ukrainian Chaplaincy in Times of War. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2023 Vol. 43(6). P. 70-83. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2148.2442>
13. Makovskyi A. Military Chaplains' Provision of Psychological Assistance to Soldiers in Ukraine. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2023. Vol. 43(6). P. 84-93. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2148.2439>

References:

1. Voitiuk, O. (2022). Zaluchennia viiskovykh kapelaniv do nadannia psykholohichnoi dopomohy viiskovosluzhbovtsiam: teoretychnyi ohliad zakordonnykh doslidzhen. *Naukovi pratsi Mizhrehionalnoi Akademii upravlinnia personalom*. [Psykhologhiia. Involvement of military chaplains in providing psychological assistance to military personnel: a theoretical review of foreign research. *Scientific Works of Interregional Academy of Personnel Management. Psychology*], 2(55), 20-24. DOI: <https://doi.org/10.32689/maup.psych.2022.2.3> (last accessed: 12.08.2023) [in Ukraine]
2. KHMELNYTSKA OBLASNA UNIVERSALNA NAUKOVA BIBLIOTEKA. Zhinky heroiskoho chynu. [KHMELNYTSKYI REGIONAL UNIVERSAL SCIENTIFIC LIBRARY. Women of heroic rank]. URL: http://ounb.km.ua/vidanya/2021/2021_02_22_2.pdf (last accessed: 12.08.2023) [in Ukraine]
3. Kushnir, R. (2013) Istorii i prytychi dlia osobystisnoho zrostannia [Stories and parables for personal growth] [in Ukraine]
4. Makovskyi, A., Makovska, V. (2019). Perspektyvy zastosuvannia biblioterapii yak formy art-terapii u roboti z prykordonnykamy – uchastykamy operatsii Obiednanykh syl. *Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. Seriiia : psykholohichni nauky*. [Prospects of Application of Bib-liotherapy as a Form Art-Therapy in Working With Border Guards – Participants of the Joint Forces Operation. *Collection of scientific works of the National Academy of the State Border Service of Ukraine. Series: psychological sciences*] 3(14), 173–191. URL: <http://surl.li/fcchr> (last accessed: 12.08.2023) [in Ukraine]
5. Makovskyi, A. O., Makovska, V. V., & Makovskyi, O. K. (2022) Zastosuvannia biblioterapii pid chas nadannia psykholohichnoi dopomohy kombatanтам. *Moloda nauka Volyni: priorytety ta perspektyvy doslidzhen* [The use of bibliotherapy during the provision of psychological assistance to combatants. *Young science in Volyn: research priorities and perspectives*]. [in Ukraine]
6. Makovskyi, A. O., Makovskyi, O. K. (2019) Perspektyvy zastosuvannia pasyvnoi formy art-terapii u roboti z prykordonnykamy – uchastykamy operatsii Obiednanykh syl (u konteksti biblioterapii). *Filosofsko-sotsiologichni ta psykholoho-pedahohichni problemy pidhotovky osobystosti do vykonannia zavdan v osoblyvykh umovakh* [Prospects for the use of a passive form of art therapy in working with border guards – participants in the operation of the United Forces (in the context of bibliotherapy). *Philosophical-sociological and psychological-pedagogical problems of preparing an individual to perform tasks in special conditions*]. [in Ukraine]
7. Martseniuk, M. O. (2020) Terapevtychni mozhylyvosti biblioterapii yak suchasnoho metodu psykholohichnoi dopomohy. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Seriiia: Psykhologhiia* [Therapeutic possibilities of bibliotherapy as a modern method of psychological assistance. *Academic notes of TNU named after V.I. Vernadskyi. Series: Psychology*.] 31 (70) № 4, 218-223. DOI <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2020.4/34> (last accessed: 12.08.2023) [in Ukraine]
8. Morhun, A. V., Zhelobanova, A. O. (2022) Biblioterapiia: teoretyko-metodolohichni aspekt. *Bibliopsykhologhiia, bibliopedahohika, bibliohrafistyka, biblioterapiia v osviti: teoriia i praktyka* [Bibliotherapy: theoretical and methodological aspect. *Bibliopsychology, bibliopedagogy, bibliography, bibliotherapy in education: theory and practice*] [in Ukraine]
9. Semyzhenko, A. (2015) Biblioterapiia. *Gazeta.ua* [Bibliotherapy. *Gazeta.ua*] URL: <https://gazeta.ua/articles/opinions-journal/biblioterapiya/634774> (last accessed: 12.08.2023) [in Ukraine]
10. Fedii, O. (2007) Estetoterapiia : navch. posibnyk. [Esthetotherapy: teaching. book.] Kyiv. [in Ukraine]
11. Koenig, L., King, D., & Laroson V. (2012) Handbook of religion and health. Second Edition. New York : Oxford University Press. [in English]
12. Kostiuk, O., Predko, O., & Predko, D. (2023) Effectiveness of Media Tools of the Ukrainian Chaplaincy in Times of War. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 43(6), 70-83. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2148.2442> (last accessed: 12.08.2023) [in English]
13. Makovskyi, A. (2023) Military Chaplains' Provision of Psychological Assistance to Soldiers in Ukraine. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 43(6), 84-93. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2148.2439> (last accessed: 12.08.2023) [in English]

УДК 378.147(477)

DOI <https://doi.org/10.32689/maup.psych.2023.2.3>**Тетяна НАДВИНИЧНА**

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та соціальної роботи,
Західноукраїнський національний університет, вул. Львівська, 11, м. Тернопіль, Україна, 46009
ORCID: 0000-0001-7286-2150

Оксана ЯРЕМКО

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри психології та соціальної роботи,
Західноукраїнський національний університет, вул. Львівська, 11, м. Тернопіль, Україна, 46009
ORCID: 0000-0002-6083-4379

Tatiana NADVYNICHNA

PhD in Psychology, Associate Professor, Associate Professor at the Subdepartment of Psychology and Social Work, West Ukrainian National University, St. Lvivska, 11, Ternopil, Ukraine, 46009
ORCID: 0000-0001-7286-2150

Oksana YAREMKO

PhD in Law, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Psychology and Social Work, West Ukrainian National University, St. Lvivska, 11, Ternopil, Ukraine, 46009
ORCID: 0000-0002-6083-4379

ІННОВАЦІЙНІ ЗАСОБИ РОЗВИТКУ ПАРИТЕТНОЇ ОСВІТНЬОЇ ВЗАЄМОДІЇ МІЖ УЧАСНИКАМИ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ У ЗВО

INNOVATIVE TOOLS FOR ENHANCING EQUITABLE EDUCATIONAL INTERACTION AMONG PARTICIPANTS OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN HEIS

В статті зацікнено увагу на тому, що вміння налагоджувати паритетні, партнерські стосунки – пріоритет сьогодення, особливо за умов освітньої взаємодії. Зазначено, що сучасний заклад вищої освіти, у період входження в європейський простір, має не лише забезпечувати здобувачів освіти певним об'ємом теоретичних знань та практичних вмінь, а й формувати необхідні професійні компетентності, серед яких – самостійність, критичність мислення, вміння вирішувати складні професійні задачі, працювати у команді тощо. Вказується, що таке завдання можливо виконати лише за умов впровадження інноваційних підходів, моделей, форм, засобів та інструментів навчання. Визначено, що нова освітня парадигма, в основі якої лежить особистісно зорієнтований, студентоцентризований підхід, визнає пріоритетом т. зв. діалогові освітні моделі, засадничою ідеєю яких є паритетність, партнерство та рівність усіх суб'єктів освітнього процесу. Доведено, що одним з вдалих прикладів практичного втілення такої концепції є авторська освітня модель підготовки фахівців соціогуманітарної сфери (А. В. Фурман), яка не лише забезпечує дотримання основних парадигмальних принципів, а й містить апробовану та дієву систему інноваційного методично-засобового інструментарію, що дає можливість створення ціннісно-комунікативного поля паритетної взаємодії, сприяє формуванню у майбутніх фахівців тих якостей, які є системоутворюючим ядром партнерства: активності, самостійності, автономності, відповідальності, тощо. Дана система презентована як набір послідовних етапів, які логічно взаємопов'язані із основними структурними компонентами моделі партнерства і домінантами кредитно-модульного освітнього циклу. Кожен із етапів наповнено змістом та конкретними прикладами ефективних форм і методів роботи, які враховують не лише специфіку навчального матеріалу, відповідають вимогам, що закладені в освітніх стандартах, а й враховують особистісні та вікові особливості студентів різних навчальних курсів ЗВО.

Ключові слова: паритетна освітня взаємодія, партнерство, ЗВО, освітній процес, інноваційні засоби, проблемність, діалогова модель, комунікація, альтернативні способи вирішення спорів, медіація.

The article emphasizes that the ability to establish equitable and collaborative relationships is a priority in today's educational context, especially concerning educational interactions. It is noted that modern higher education institutions, during their integration into the European space, should not only provide students with a certain amount of theoretical knowledge and practical skills but also foster essential professional competencies. These competencies include autonomy, critical thinking, problem-solving abilities, teamwork, etc. The accomplishment of such tasks is only possible through the implementation of innovative approaches, models, methods, forms, tools and learning instruments. The study identifies that the new educational paradigm, centered around a student-centric and personalized approach, recognizes dialogue-based educational models as its fundamental idea. These models advocate for parity, partnership, and equality among all educational process participants. It has been proven that one of the successful examples of practically implementing this concept is the author's educational model for training professionals in the socio-humanitarian sphere (A.V. Furman). This model not only adheres to fundamental paradigmatic principles but also contains a proven and effective system of innovative methodological tools that facilitate the creation of a value-driven communicative field for inclusive interaction. This system contributes to the development of

qualities, which serve as the core of partnership: activity, autonomy, independence, responsibility, and more. The presented system is portrayed as a set of interconnected stages, logically linked with the main structural components of the partnership model and the dominant features of the credit-modular educational cycle. Each stage is enriched with content and specific examples of efficient forms and methods, considering not only the specific educational material and the requirements embedded in educational standards but also the individual and age-related characteristics of students across different academic courses in higher education institutions.

Key words: equitable educational interaction, partnership, higher education institution (HEI), educational process, innovative tools, problematic, dialogue model, communication, alternative methods of dispute resolution, mediation.

Постановка проблеми. Наша держава вже багато років поспіль знаходиться на шляху активної трансформації усіх сфер життєдіяльності. Науковці разом з практиками намагаються знайти найбільш оптимальну та ефективну модель нових економічних, виробничих, фінансових, політичних тощо взаємовідносин. З одного боку, це продиктовано внутрішніми потребами, адже радянське минуле ускладнює прогресивний розвиток нашого суспільства та сповільнює інтеграцію у європейський простір. З іншого – надзвичайно швидкий темп сучасного життя, глобальні виклики та необхідність на них миттєво реагувати – проблема, яка нині стоїть не лише перед нашою країною, але і перед всією світовою спільнотою. Відтак, існує реальна потреба прийняття цієї об'єктивної дійсності та якнайшвидшої адаптації до нових умов життєдіяльності. Питання в тому, що будь-які інноваційні перетворення вимагають не лише оргтехнологічних, а й особистісних змін, які уможливають ефективне функціонування людини у цьому процесі. Підготовка самої людини до таких викликів – пріоритет сьогодення. Отож одна з провідних інституцій, яка повинна взяти на себе відповідальність за це, – освіта, адже саме освітні заклади, особливо вищого рівня, мають дбати про те, щоб підготувати особистість до нових умов життя, забезпечити її конкурентоздатність на ринку праці та в соціальному оточенні, сформувані у неї вкрай необхідні нині компетентності.

Впоратися з таким завданням можна лише за умов зміни основної парадигми освіти, відшукування оптимальних форм та методів взаємодії із студентською молоддю, які будуть відповідати їх актуальним запитам та потребам. Зауважимо, що нині наша країна вже активно працює у напрямку впровадження особистісно зорієнтованого, студентоцентрованого підходу, засадничими положеннями якого є визнання пріоритету т.зв. діалогових освітніх моделей, в основі яких лежить ідея паритетності, партнерства та рівності усіх суб'єктів освітнього процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ідея партнерства, як засадничого принципу освітньої взаємодії, має давню історію. Починаючи з Сократа та його послідовників,

вона, так чи інакше, була відображена в роботах як зарубіжних (Е. Фромм, А. Маслоу, Р. Мей, К. Роджерс та ін.), так і вітчизняних (А. М. Алексюк, Л. З. Виготський, Г. С. Костюк, О. В. Киричук, Г. С. Костюк, В. П. Зінченко, В. О. Моляко, В. П. Москалець та ін.) авторів. Нині вона стала засадничою в дослідженнях науковців, які висвітлюють актуальні питання філософії освіти та освітології (В. П. Андрущенко, В. О. Огнев'юк, І. С. Ревасевич, А. В. Фурман, А. А. Фурман та ін.).

Мета статті. Актуальність та нагальність потреби у зміні основної освітньої парадигми, на яку зорієнтована уся вітчизняна освіта, а особливо ЗВО, вимагає найшвидшої розробки та впровадження ефективної та дієвої системи інноваційного методично-засобового інструментарію, який уможливить створення оптимальних умов налагодження паритетної, партнерської взаємодії між учасниками освітнього процесу.

Виклад основного матеріалу. Засаднича ідея, яка лежить в основі паритетної моделі освітньої взаємодії, – не просто налагодження рівноправних та суб'єкт-суб'єктних взаємовідносин між учасниками освітнього процесу, а підготовка молодшої людини до викликів соціального та професійного середовища, налагодження гармонійного союзу між ними, розуміння своїх потенційних можливостей у саморозвитку та самореалізації, розвиток вміння протистояти різноманітним життєвим труднощам та відстоювання своєї позиції, формування достатнього рівня стресостійкості тощо. Це можна порівняти із своєрідним «тренуванням» різноманітних професійних та життєвих ситуацій, з яких студент, під керівництвом викладача, має навчитися знаходити найбільш ефективний та раціональний вихід.

Побудова паритетних та збалансованих взаємовідносин в освітньому процесі – безперервний та системний процес, який безумовно має тривати протягом усього навчання. Але особливо це стає важливим при викладанні профільних дисциплін, які формують спеціальні компетентності майбутнього фахівця. Саме під час таких занять студент опановує не лише зміст навчальної дисципліни, а й поступово занурюється у світ майбутньої професії, осягає всі її тонкощі та

складнощі, вчиться налагоджувати взаємини як з колегами по групі, так і з викладачем. Пізніше ці навички стануть основою його професійної діяльності, адже уможливають прийняття та налагодження контакту з іншими. І саме паритетність цих взаємовідносин буде багато в чому визначати успіх його фахової діяльності.

Аналіз літературних джерел та практичного досвіду засвідчив [1; 5; 8 та ін.], що, зважаючи на можливість кожного освітнього закладу діяти відносно автономно та впроваджувати різноманітні ідеї, підходи та технології до підготовки студентів, багато українських ЗВО нині використовує цю цією ініціативою. Так, у діяльності кафедри психології та соціальної роботи Західно-українського національного університету вже більше двох десятиліть успішно втілюється *авторська освітня модель підготовки фахівців соціогуманітарної сфери* [11]. За цей час вона змогла довести не лише свою теоретичну цінність та обґрунтованість, а засвідчити, що її інноваційний методично-засобовий інструментарій дає можливість створення особливого ціннісно-комунікативного поля паритетної взаємодії на заняттях, орієнтує на діалог, досягнення консенсусу у зовнішньому і внутрішньому середовищі, сприяє формуванню у майбутніх фахівців тих якостей, які складають ядро партнерства: активна творча позиція; комфортність в стосунках; здатність до участі в діалозі, спільних дій, автономності, відповідальності; неконфліктність; вміння використовувати альтернативні способи вирішення спорів (наприклад, медіацію). Використання даного підходу дав змогу сконструювати систему засобів на основі діалогових технологій, яка роками апробується на кафедрі.

Дана система достатньо проста та динамічна, що дає змогу враховувати специфіку не лише навчального матеріалу, вимоги, які закладені в освітніх стандартах, а й особистісні та вікові особливості студентів. Її реалізація передбачає проходження декількох етапів, які логічно взаємопов'язані із основними структурними компонентами моделі партнерства та домінантами кредитно-модульного освітнього циклу [10, с. 93]:

1) *1 курс, інформаційно-пізнавальний етап (когнітивний компонент)*. На цьому етапі відбувається самопізнання, саморозуміння, самоусвідомлення та самоприйняття студентом себе у новому соціальному статусі. Молода людина активно занурюється в освітній простір ЗВО, адаптується до його умов та вимог, рефлексує власні нові відчуття, формує соціальні зв'язки тощо. В контексті налагодження

партнерських взаємовідносин необхідно враховувати певні особливості студентів-першкурсників, більшість з яких не завжди має достатній досвід вільного та паритетного спілкування як з однолітками так, і з викладачами. На жаль, нині доводиться констатувати той факт, що складні життєві обставини, пов'язані з війною (міграція, втрати, важкий психоемоційний стан, вимушена соціальна ізоляція, умови дистанційного навчання тощо), в яких вже третій рік постіль навчається молодь негативно позначаються і на рівні їхніх знань, і на можливостях комунікації. Відтак, для забезпечення найбільш комфортного та безконфліктного простору освітньої взаємодії, на цьому етапі викладачі орієнтуються на ті моделі організації занять, які засновані на взаєморозумінні, взаємодії та особистісній залученості в процес навчання та є своєрідною підготовкою до групової діяльності. Провідним засобом при цьому може стати ситуація навчання в парах, основне завдання яких – познайомити студента з самим собою. Адже виконання спеціально підібраних завдань, неформальні дискусії, самопрезентації, діалоги, інтерактивні ігри тощо мають не стільки розвиток комунікативних навичок, як самопізнання та самоаналіз, усвідомлення своїх почуттів, ставлень, переконань та цінностей.

Невід'ємним елементом цього етапу є процес проблематизації навчального матеріалу [6]. Він передбачає розгортання механізму створення і розв'язання цілої низки проблемних ситуацій, які не мають однозначної та «правильної» відповіді, а вимагають глибоких роздумів, аналізу, висування низки припущень, застосування прийомів критичного мислення тощо. При цьому добре, щоб вони були тісно пов'язані з реальним життям, були типовими для звичного спілкування між молодими людьми та відгукувалися у їх безпосередньому емоційному досвіді. Все це сприяє виробленню навичок спостереження, антиципації, аналізу одержуваної інформації та вміння критично ставитися до неї і обговорювати її з партнером.

2) *2 курс, нормативно-регулятивний етап (мотиваційно-емоційний компонент)*. Це ключовий етап розвитку партнерства та співробітництва між учасниками освітнього процесу. Основний етап адаптації до умов навчання, студентського колективу та викладачів позаду, тому настає час активного і продуктивного навчання. Сформовані на першому етапі навички дають змогу розширити простір співробітництва, намітити власну траєкторію руху, оволодіти техноло-

гією самовизначення в освітньому процесі. На цьому етапі можна переходити від парної роботи до групової, найбільш продуктивною формою якої є взаємодія у малих групах. При цьому активізується принцип «рівний-рівному», коли «кожен вчить кожного», а разом це утворює атмосферу колективного пошуку та колективної мислелітності [2; 9]. Відповідно до наукових пошукувань вітчизняних науковців саме остання, «... створюючи поле напруженої комунікації та інтелектуальної боротьби ... становить спільний продукт проблемно і полідіалогічно організованої мислелітності, який одночасно характеризує не лише якісний академічний чи суто навчальний результат, а й психорозвивальний, особистісний» [5, с. 64]. На нашу думку, провідним завданням цього етапу є формування особистої відповідальності за результати своєї діяльності, а відтак самостійності у прийнятті рішень. Зважаючи на вимоги кредитно-модульної системи, яка втілює засадничі положення Болонської системи, саме такі конструкти є провідними в структурі особистості ефективного фахівця. Відповідно до впроваджуваної у нашої державі освітньої моделі лише самостійний та відповідальний студент може бути більш цілеспрямованим та ефективним.

Зважаючи на це, на даному етапі надзвичайно важливо включати у навчальний процес «емоційно виразні» методичні прийоми. Вони мають не лише пробуджувати позитивні емоції, а й містити прийоми та засоби їх регуляції. Відповідно до засадничих положень теорії розвитку продуктивна та ефективна особистість може сформуватися лише завдяки подоланню складного шляху, який супроводжується боротьбою внутрішньоособистісних суперечностей, конфліктів, що своєю чергою викликає різні емоційні реакції, які не завжди є позитивними – страх, гнів, розчарування, агресія тощо. І саме вміння опанувати таким станом, знайти конструктивний шлях вирішення інтелектуальних, життєвих чи професійних труднощів, і забезпечує отримання бажаного результату. Все це, своєю чергою мотивує до навчання, стимулює бажання досліджувати, розширювати свій досвід, полегшує взаємодію, надає впевненість людині, формує її здатність справлятися з труднощами, переживати різноманітні емоції у житті.

Нині достатньо популярними методами навчання, які спрямовані на групову роботу, є різноманітні різновиди ігор – імітаційні, ситуаційно-рольові, організаційно-діяльнісні тощо. Доведено, що рольова гра створює

такий особливий освітній простір, в якому кожен може проявити свою індивідуальність, досягти відповідності зовнішнього поведінки своїм внутрішнім переживанням. Цей метод корисний ще й тому, що вчить діяти за правилами, визнавати межі інших та відстоювати свої, а відтак в майбутньому це уможливить збереження власної особистості, власного психічного здоров'я в складних професійних та життєвих ситуаціях [12].

Зауважимо, що рольове спілкування вимагає від учасників взаємодії особливих навичок та вмінь – творчого, креативного підходу, знання різних комунікативних стратегій, альтернативних способів вирішення спорів (наприклад, медіації), в тому числі тих, які передбачають вирішення різноманітних конфліктних ситуацій. Все це дає можливість трактувати ігрові вправи як окремі елементи соціального тренінгу.

Практика показала, що навчання в парах несе з собою продуктивний, творчий потенціал для розвитку ефективного кооперативного навчання. При вирішенні проблемних ситуацій один з одним студенти вчаться долати труднощі, діяти в умовах невизначеності, мислити логічно, приходити до спільного рішення.

3) 3-4 курс, *ціннісно-рефлексивний етап (поведінково-вольовий компонент)*. Старші курси бакалаврату – важливий етап становлення особистої та професійної ідентичності, коли молода людина не лише розділяє з іншими погляди на ту чи іншу проблему, а й формує власні задачі та пробує самостійно шукати відповіді на них. Відтак учасники освітнього процесу виходять на новий рівень взаємодії – етап співтворчості (власне партнерства), коли відбувається позбавлення залежності студента від викладача шляхом самоорганізації, самоконтролю, культури спільної оцінки тощо. Третій етап вимагає більш розвиненого почуття автономності в ухваленні рішень, рефлексії та самоаналізу.

4) 5-6 курс, *духовно-самореалізаційний етап (спонтанно-духовний компонент)*. На даному етапі студент набуває нового статусу, а саме стає на шлях саморозвитку та самовдосконалення у ролі фахівця-початківця, який має чіткий план свого професійного розвитку. Так як у більшості випадків у цей час молода людина вже намічає сферу своєї подальшої діяльності, активно займається самоосвітою, то основною формою його співпраці із викладачем стає їх спільна дослідницька діяльність. При цьому на перший план виходить, т. зв. проектна взаємодія, яка передбачає планування, спільну поста-

новку цілей, які мають привести студента до досягнення визначеної мети. Мовиться не стільки про «...формування самих цих цілей, скільки про створення чіткої, логічно завершеної системи, яка б дозволяла ефективно керувати освітнім процесом, відштовхуючись від *цілеформування*, котре передбачає свідоме визначення мети і розробку плану дій щодо її реалізації й досягаючи *цілереалізації*, котра фіксує втілення конкретної мети в реальну діяльність та розв'язує внутрішні і зовнішні суперечності між суб'єктом (студентом) та об'єктом (професійна діяльність)» [3, с. 78].

Зрозуміло, що проєктне навчання спрямоване, насамперед, на пошук можливості для вираження індивідуально-особистісних особливостей, а для цього необхідно задіяти максимально широкий спектр проблемних, дослідницьких, пошукових методів. Це можуть бути різноманітні форми дослідницьких проєктів, які одночасно вимагають глибокої індивідуальної залученості студента, а також командної роботи, адже невід'ємним елементом виконання останніх є проведення невеликих досліджень, які важко проводити самотійно. Все це вимагає творчого, винахідницької підходу. Реалізація проєкту вимагає постановки завдань високого рівня проблемності та надання малим групам повної самотійності пошукової діяльності, постійної взаємодопомоги і взаємопідтримки студентів

за допомогою взаємоперевірок, самостійних робіт тощо. Активне включення студентів в створення тих або інших проєктів дає можливість освоювати нові способи людської діяльності в соціокультурному середовищі. У процесі безпосередньої взаємодії і співпраці студенти стають активними суб'єктами власного навчання. При цьому у них виробляється власний погляд на інформацію, на вибір своєї індивідуальної освітньої стратегії.

Висновки. Паритетність взаємовідносин між викладачем та студентом – складний та багатоаспектний процес. Їх мета – не лише забезпечення становлення та розвитку особистості майбутнього фахівця, допомога у формуванні системи його професійних знань та компетентностей. Це глибоке «занурення» у світ безперервного пошуку відповіді на особистісно важливі запитання, які виникають внаслідок правильно сформульованих навчальних проблем та задач. Його неможливо організувати без належного теоретичного та оргтехнологічного забезпечення, яке підкріплене якісним та ефективним засобометодичним інструментарієм. Останній має бути не лише грамотно підібраний та скомбінований, а й максимально відповідати віковим та особистісним характеристикам здобувачів освіти, які протягом навчання у ЗВО динамічно розвиваються, а відтак змінюються їх потреби й пріоритети.

Література:

1. Булах І. С. Психологічні аспекти міжособистісної взаємодії викладачів і студентів: навчально-методичний посібник. К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2002. 114 с.
2. Голярдик Н. Педагогічне спілкування як фактор взаємодії викладача і студентів у вищих навчальних закладах. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України*. Сер.: Педагогічні та психологічні науки. 2014. № 2. С. 64-73.
3. Гуменюк О. Перцептивний аспект спілкування як смисловинковий обмін / Оксана Гуменюк. *Психологія і суспільство*. 2006. №4. С. 73–80.
4. Використання інтерактивних методів навчання / О. М. Ковальова, Н. А. Сафаргаліна-Корнілова, Н. М. Герасимчук, О. А. Кочубей. 2016. URL: <http://www.refsn.in.ua>
5. Крисоватий А. Сутність паритетної освітньої діяльності. Андрій Крисоватий. *Психологія і суспільство*. 2016. № 3. С. 61-67.
6. Надвинична Т. Л. Проблемно-діалогічна взаємодія викладача і студентів під час постановки та розв'язування навчальних задач. *Збірник наукових праць*. Державна прикордонна служба України, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького-го. Серія: Педагогічні та психологічні науки. Хмельницький: Видавництво НАДПСУ. 2010. № 55. С. 209 – 213.
7. Надвинична Т. Л. Психологічне обґрунтування та втілення принципів наукового проектування в модульно-розвивальній системі навчання. Імідж сучасного педагога (проектування освітніх систем). 2008. № 7 – 8 (86 – 87). С. 76 – 79.
8. Подоляк Л. Г. Психологія вищої школи : навчальний посібник для магістрантів і аспірантів. К.: ТОВ «Філ-студія», 2006. 320 с.
9. Старовойтенко Н. До проблеми педагогічної комунікативної взаємодії викладача зі студентами в умовах навчально-виховного процесу вищого навчального закладу. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Психологія і педагогіка. 2014. Вип. 27. С. 141-144.
10. Фурман А. В, Надвинична Т. Л. Психологічна служба університету: від моделі до технології. *Психологія і суспільство*. 2013. №2. С. 80 –104.
11. Фурман А. В. Модульно-розвивальне навчання: принципи, умови, забезпечення: монографія. К.: Правда Ярославічів, 1997. 340 с.

12. Фурман А. В., Шандрук С. К Сутність гри як учинення: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2014. 120 с.

References:

1. Bulakh, I. S. (2002). Psychological aspects of interpersonal interaction of teachers and students: educational and methodological manual. Kiev: NPU im. M.P. Drahomanova, [in Ukrainian].
2. Holiardyk, N. (2014). Pedagogical communication as a factor of teacher-student interaction in higher educational institutions. Collection of scientific works of the National Academy of the State Border Service of Ukraine. Ser.: Pedagogical and psychological sciences, 2. 64-73 [in Ukrainian].
3. Humeniuk, O. (2006). Perceptive aspect of communication as semantic exchange. Psychology and society, 4. 73–80. [in Ukrainian].
4. Kovalova, O. M., Safarhalina-Kornilova, N. A., Herasymchuk, N. M., Kochubei, O. A. (2016). Use of interactive teaching methods. Retrieved from: <http://www.refs.in.ua>. [in Ukrainian].
5. Krysovatiy, A. (2016). The essence of parity educational activity. Psychology and society. 3. 61-67. [in Ukrainian].
6. Nadvynychna, T. L. (2010). Problem-dialogic interaction of the teacher and students during the setting and solving of educational problems. Collection of scientific works. State Border Service of Ukraine, National Academy of the State Border Service of Ukraine named after B. Khmelnytsky. Series: Pedagogical and psychological sciences. Khmelnytskyi: NADPSU Publishing House. 55. 209-213. [in Ukrainian].
7. Nadvynychna, T. L. (2008). Psychological justification and implementation of the principles of scientific design in the modular and developmental system of education. The image of a modern teacher (designing educational systems). 7-8 (86-87). 76 – 79. [in Ukrainian].
8. Podoliak, L. H. (2006). Psychology of higher education: a study guide for master's and postgraduate students. Kiev: "Phil-studio" LLC. [in Ukrainian].
9. Starovoitenko, N. (2014). To the problem of pedagogical communicative interaction of a teacher with students in the conditions of the educational process of a higher educational institution. Scientific notes of the National University "Ostroh Academy". Series: Psychology and pedagogy. 27. 141-144. [in Ukrainian].
10. Furman, A. V, Nadvynychna, T. L. (2013). Psychological service of the university: from model to technology. Psychology and society. 2. 80-104. [in Ukrainian].
11. Furman, A. V. (1997). Modular and developmental training: principles, conditions, provision. Kiev: Pravda Yaroslavychiv. [in Ukrainian].
12. Furman, A. V., Shandruk, S. K (2014). The essence of the game as practice: a monograph. Ternopil: TNEU. [in Ukrainian].

УДК 378:355.014

DOI <https://doi.org/10.32689/maup.psych.2023.2.4>**Юлія НЕСТЕРЕНКО**

заступник командира ремонтної роти з морально-психологічного забезпечення військової частини

Yulia NESTERENKO

Deputy Commander Of The Repair Company For Moral And Psychological Support Of The Military Unit

ЗОВНІШНІ ТА ВНУТРІШНІ ДЕТЕРМІНАНТИ УСПІШНОЇ ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КУРСАНТІВ ВІЙСЬКОВИХ ЗВО

EXTERNAL AND INTERNAL DETERMINANTS OF SUCCESSFUL EDUCATIONAL ACTIVITY OF MILITARY HIGHER EDUCATION STUDENTS

У статті розглянуто питання, котрі торкаються окремих особливостей підготовки курсантів військових ЗВО. Аргументовано надзвичайну актуальність дослідження даної проблематики в умовах ведення активних бойових дій на території нашої держави. Проаналізовано основні відмінності організації освітнього процесу у цивільних та військових закладах вищої освіти. Зауважено, що підготовка майбутніх офіцерів вимагає особливого підходу у зв'язку із необхідністю одночасного дотримання та виконання освітніх стандартів та специфічних вимог щодо підготовки військових фахівців, які містяться в керівних документах Збройних Сил України. У цьому контексті зосереджено увагу на особливостях трактування поняття «освітня діяльність» та його змістового наповнення. Запропоновано розглядати його з позиції особистісно зорієнтованого та студентоцентрованого підходу, який є засадничим у між-дисциплінарній методологічній моделі модульно-розвивального навчання. Основна перевага останнього полягає у тому, що у відповідності до його засадничих положень, освітня діяльність трактується як безперервна взаємодія учасників освітнього процесу, під час якої вони не просто обмінюються знаннями, вміннями та навичками, а й власним досвідом вирішення особистісних та професійних задач і проблем, які вимагають складного морального чи етичного вибору. При цьому курсант має можливість не лише опанувати певні професійні компетентності, а й зробити їх особистісно значимими. Зважаючи на високі вимоги до особистості майбутнього офіцера, коли він має не просто виконувати свій фаховий обов'язок, а й бути відповідальним за збереження життя і здоров'я своїх підлеглих, така позиція є максимально прийнятною та відповідає основним вимогам військового ЗВО. Відтак визначено зовнішні та внутрішні детермінанти, які впливають на успішність освітньої діяльності курсантів. Серед перших пріоритетними визначаються спеціально створені психолого-педагогічні умови освітнього закладу, в основу яких покладений принцип проблемності та діалогічності, другі ж пов'язані із необхідністю належного рівня розвитку внутрішньоособистісних характеристик самих здобувачів освіти – мотивації до навчання, відповідальності, саморегуляції тощо.

Ключові слова: освітня діяльність, детермінанти успішної освітньої діяльності, військовий ЗВО, підготовка військових, особистісно зорієнтований підхід, проблемно-діалогічна взаємодія.

The article examines issues related to specific aspects of preparing students at military higher education institutions. The extraordinary relevance of researching this problem in the context of active military operations on our country's territory is substantiated. The main differences in the organization of the educational process between civilian and military higher education institutions are analyzed. It is noted that the preparation of future officers requires a specific approach due to the simultaneous compliance with educational standards and special requirements for training of military professionals contained in the governing documents of the Armed Forces of Ukraine. In this context, attention is focused on the peculiarities of concept interpretation of "educational activity" and its content. It is suggested to consider it from the perspective of a personality-oriented and student-centered approach, which is fundamental in the interdisciplinary methodological model of modular-developmental learning. Its main advantage lies in the idea that educational activity is perceived as a continuous interaction of participants in the educational process during which they not only exchange knowledge, skills, and abilities but also their own experience in solving complex personal and professional tasks and problems that require compound moral or ethical choices. In this regard, the cadet has the opportunity not only to acquire particular professional competencies but also in order to make them personally significant. Considering the high demands on the personality of a future officer, when they must not only perform their professional duty but also be responsible for the life and health of subordinates, such a position is most acceptable and corresponds to the main requirements of military higher education institutions. Thus, external and internal factors that influence the success of students' educational activity have been identified. Among the external factors, priority is given to specifically created psycho-pedagogical conditions of the educational institution based on the principles of problem-solving and dialogue. The internal factors are associated with the need for an adequate level of development of personal characteristics such as motivation for learning, responsibility, self-regulation, etc.

Key words: educational activity, determinants of successful educational activity, military higher education institution, military preparation, personality-oriented approach, problem-dialogue interaction.

Постановка проблеми. Відповідно до внесених змін до постанови Кабінету Міністрів України від 15.12.1997 № 1410 «Про створення єдиної системи військової освіти»

30 грудня 2022 р., №1490 затверджено Концепцію трансформації системи військової освіти, яка окреслює наявну проблематику, основні завдання і структуру системи вій-

ськової освіти, передбачає реалізацію вичерпного переліку завдань і заходів на період до 2032 року та моніторинг їх виконання [6]. Згідно із її положеннями, підготовка офіцерських кадрів інтегрована до загальнодержавної системи вищої освіти і здійснюється відповідно до Законів України «Про освіту», «Про вищу освіту» та інших нормативно-правових актів, що діють в Україні [4]. При цьому пріоритет у підготовці військових кадрів належить вищим військовим закладам освіти (ВВЗО) та військовим навчальним підрозділам державних вищих закладів вищої освіти (ЗВО). Зауважимо, що організація освітнього процесу в установах першого типу вирізняється доволі помітною специфікою. Зокрема, зміст військової освіти включає, крім загальноосвітньої (загальнонаукової) та фахової підготовки, ще й загальновійськову і базується не тільки на державних стандартах вищої освіти, а й на вимогах керівних документів Збройних Сил України до обсягу підготовки військових фахівців [6].

Сьогодні, коли наша країна вже другий рік постіль веде повномасштабну війну, підвищення успішності освітньої діяльності курсантів військового ЗВО – не лише формальна проблема, а й питання виживання нації та держави в цілому. Відтак майбутні військові фахівці мають володіти цілим набором не тільки суто професійних компетентностей, а й бути високорганізованими, відповідальними особистостями, спроможними ефективно вирішувати складні фахові завдання та демонструвати високий рівень моральних цінностей та готовності до саморозвитку та самовдосконалення.

Незважаючи на високий суспільний запит та значні успіхи у підвищенні стандартів та якості підготовки військових, нині все ще залишається доволі багато питань, які вимагають знаходження швидкої та ефективної відповіді. Це стосується і глобальних проблем, які перегукуються із загальноосвітніми – пошуку нової парадигми, побудова ефективних моделей, розробка перспективних стратегій тощо, а й вузькоспрямованих, що безпосередньо пов'язані із специфікою освітньої діяльності військових ЗВО.

Незважаючи на те, що нині наявна доволі значна кількість досліджень, які стосуються різноманітних аспектів професійної підготовки військовослужбовців (А. Алексюк, Ю. Бабанський, В. Беспалько, О. Безносюк, І. Богданова, О. Діденко, А. Кучерявий, В. Маслов, І. Прокопенко, Г. Селевко, С. Сисоєва, П. Стефаненко; В. Маслов, М. Нецадим, В. Рижиков, А. Ростунова та ін.), в своїй біль-

шості вони відображають потреби мирного часу, тоді як війна повсякчас вносить у них нові корективи та вимагає реакції на нові виклики. Насамперед, це пов'язано зі зміною загальноосвітньої парадигми, яка має будуватися на засадничих принципах особистісно зорієнтованого навчання, що має на меті не просто транслявання певної кількості знань та формування системи вмінь і навичок, а й розвитку цілеспрямованої, актуалізовано особистості майбутнього офіцера, який спроможний брати на себе відповідальність не лише за себе, а й за своїх підлеглих, з честю та гідністю виконувати професійний та військовий обов'язок. Зробити це можливо лише за умов врахування цілої низки чинників, які пов'язані як із внутрішніми детермінантами особистості, так і зовнішньо організованими психолого-педагогічними умовами військового ЗВО.

Мета дослідження. На основі аналізу наявних наукових досягнень із визначеної проблематики обґрунтувати підхід, який найбільш влучно відображає зміст освітньої діяльності курсантів військових ЗВО та визначити фактори, які впливають на успішність даного процесу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Загальновизнаним є положення про те, що діяльність є найважливішою формою прояву життя людини, характеризує свідому сторону її особистості, та є свідченням її активного, суб'єктного ставлення до оточуючої дійсності. Незважаючи на те, що дане поняття є центральним у багатьох наукових підходах та концепціях, його зміст багато в чому залежить не лише від позиції окремого науковця, а й від історичного періоду та тенденцій наукової думки, в яких той працює. Дослідниками достатньо ретельно обґрунтовано різноманітні аспекти вивчення основних форм діяльності – гри, праці, навчання, але саме остання стала предметом найбільш прискіпливої уваги більшості з них. Пов'язано, це насамперед з тим, що саме навчання є не лише результатом засвоєння певного об'єму знань, умінь, навичок, соціального досвіду, а й пріоритетною життєвою метою. Такий процес може відбуватися стихійно, під час безпосередньої взаємодії людини із навколишньою дійсністю, а може протікати в спеціально зорганізованих умовах освітнього закладу, за яких він набуває особливих рис та специфічної форми, яка носить назву навчальної діяльності. Її організація вимагає застосування спеціальних підходів, а постійно зростаючі вимоги до особистісних чи фахових характеристик здобувачів освіти ще й пошуку нових форм, методів, інстру-

ментів та засобів навчання. Незважаючи на те, що цілеспрямоване та контрольоване отримання знань – процес, який супроводжує людину значну частину її еволюційного шляху, він постійно трансформується та за останні декілька століть кардинально змінив своє змістове наповнення. Так, у вітчизняній практиці найбільшого розповсюдження набула т.з. теорія учбової діяльності, яка обстоювала ідею про те, що основною метою навчальної співдіяльності вчителя і учня має стати засвоєння визначеного об'єму знань, умінь і навичок. У такому варіанті останній виступав скоріше у ролі «споживача» пропонуваної інформації, точність відтворення якої гарантувала високі навчальні результати та досягнення. Пізніше такий підхід трансформувався у навчально-виховний, коли акцент був дещо зміщений у площину особистісного розвитку, але знову ж таки з поправкою на те, що траєкторія останнього була регламентованою і запланованою. Трансформаційні перетворення, які останніми десятиліттями торкнулися усіх сфер нашої життєдіяльності змусили науковців шукати нові підходи до навчання і професійної підготовки.

Реалії сьогодення вимагають від сучасного фахівця не тільки розвитку професійних знань, умінь та навичок, а й певних особистісних характеристик – цілеспрямованості, відповідальності, креативності, вміння вирішувати нестандартні задачі, тощо. Отож, нині стосовно навчального процесу застосовується більш сутнісно складне та глибоке поняття «освітня діяльність». Воно також стало предметом уваги багатьох вітчизняних науковців [1; 2; 9], але, на нашу думку, найбільш повного узагальнення набуло в міждисциплінарній методологічній моделі модульно-розвивального навчання проф. А. В. Фурмана [9, с. 105]. У трактуванні науковця освітня діяльність визначається як безперервна взаємодія учасників освітнього процесу, під час якої вони не просто обмінюються знаннями, вміннями та навичками, а й власним досвідом вирішення складних особистісних та професійних задач і проблем. Відтак кардинально змінюється зміст навчання – для засвоєння певного об'єму інформації, учасник взаємодії має не просто отримати його від іншого, а пройти складний шлях пізнання, внутрішньої боротьби та подолання суперечностей у розв'язанні складних проблемних ситуацій й пошуках істини. А для цього йому необхідно продемонструвати особливі особистісні вміння – аналізу, систематизації, узагальнення тощо. Розвиток таких умінь є основною метою та результатом освітньої діяльності.

Відтак, змінюється і зміст поняття «успішна освітня діяльність». У найзагальнішому визначенні успіх – це досягнення вагомого результату в певному виді діяльності (в роботі, навчанні тощо) або здобутки в матеріальному, соціальному чи духовному просторі, який є свідченням досягнення вагової для особистості мети та позитивно нею оцінюється [3]. Щодо результату успіху, а саме успішності чи неуспішності діяльності, то вона може мати два виміри – суб'єктивний, коли людина самостійно оцінює, яку міру зусиль вона доклала до виконання певного завдання, який був рівень його складності і чи достатньо добре вона з ним впоралася та об'єктивний, який визначається темпом, напруженістю, індивідуальною своєрідністю (стилем) роботи, ступенем старанності та зусиль, що докладалися особистістю для того, щоб досягнути нормативно встановленого результату. Стосовно освітньої діяльності у цьому розумінні частіше всього вживається термін «академічна успішність» та «навчальна успішність», які співвідносні з поняттям результативності та ефективності. При цьому основним критерієм оцінки останньої є ступінь збігу реальних результатів освітньої діяльності учнів (студентів) із запланованими, а успішність навчання – як ефективність керівництва навчально-пізнавальною діяльністю здобувачів, що забезпечує високі психологічні результати при мінімальних витратах (матеріальних, фінансових, кадрових, фізичних, психологічних тощо) [8]. Таке трактування більшою мірою відображає традиційну парадигму, яка передбачає дещо знеособлений підхід до оцінки досягнутого успіху окремим студентом.

Аналізована методологічна модель, основою якої є особистісно зорієнтований, студентоцентризований підхід, що останніми роками активно впроваджується у вітчизняну освітню практику, пропонує більш комплексний та системний погляд на дану проблематику [2]. Відповідно до його засадничих положень, нині існує щонайменше дві основні групи критеріїв оцінки ефективності освітньої діяльності здобувачів: навчальна (повнота і рівень наближення до заданих освітніх норм і стандартів, які передбачені конкретною освітньою програмою; якість та способи розумової діяльності – темп, активність, систематичність, напруженість, раціональність тощо на шляху досягнення визначеного результату) та змістова (мотивація, креативність, активність, самостійність, творчість, професійна спрямованість тощо). Саме останні є демонстрацією не лише відповідності особистості

студента встановленим вимогам, а й уможливають його рух до них за індивідуальною траєкторією розвитку, обрання власного комфортного темпу та міри докладання зусиль для досягнення навчальної мети. Для об'єктивного співвіднесення цих критеріїв більшість освітніх закладів використовують рейтингову оцінку, яку збалансована усіма цими показниками та демонструє актуальний рівень освітньої успішності студента. Вона може бути багатоскладова, накопичувальна, але основна її мета – максимальне врахування не лише навчальних досягнень, а й інших видів активностей у науковій, дослідницькій діяльності [5].

Загальновизнано, що успішність освітньої діяльності у ЗВО визначається як внутрішніми (психологічними), так і зовнішніми (соціальними та психолого-педагогічними) факторами. Вони взаємно детерміновані та взаємопов'язані. Дослідники, які займаються вивченням даної проблематики визнають, що саме перші (особливості темпераменту, інтелект, здібності, рівень самооцінки, вольові якості, акцентуації характеру, володіння навичками самоорганізації тощо) є системоутворюючими у загальній структурі особистості. В залежності від умов соціального та предметно-професійного середовища вони можуть проявлятися в особливостях мотивації, професійної спрямованості, ціннісних орієнтаціях, нормах поведінки, моральних ставленнях тощо, тобто бути відображені через призму соціального. Спеціально організоване середовище освітнього закладу та особливості психолого-педагогічних умов, які у ньому створені, можуть підсилювати чи послаблювати вищезазначені характеристики. Отож, на переконання більшості науковців, зовнішні фактори, знаходячи своє відображення у внутрішньопсихічних утвореннях мають визначати поведінку та вчинки особистості, в тому числі впливати на успішність її освітньої діяльності. При цьому логічним є висновок про те, що чим досконалішим є соціальне та освітнє середовище, в якому живе і навчається індивід, тим більш досконалою є його особистість. Але у повсякденній практиці часто можна спостерігати ситуації, коли людина є лише «формальним носієм» професії, моральних норм та цінностей, які пропонує їй оточення, але які вона насправді особистісно не переживає і внутрішньо не приймає. Відтак відбувається своєрідний «розрив» між внутрішнім і зовнішнім, що своєю чергою породжує внутрішньоособистісні конфлікти та приводить до деформації особистості. Особливо це важливо враху-

вати у професіях, які вимагають від фахівця високої внутрішньої узгодженості та злагодженості усіх його особистісних структур. До таких належить і військова справа, адже військовослужбовець повсякчас зіштовхується із складними професійними ситуаціями, що вимагають прийняття непростих, часто суперечливих рішень. Відтак, при організації освітнього процесу мають бути максимально враховані як зовнішні, так і внутрішні фактори, що впливають на особистісний та професійний розвиток майбутнього фахівця та визначають успішність його освітньої діяльності не лише на формальному рівні.

Зауважимо, що досягнути такого результату у військових ЗВО доволі складно, адже вони займають особливе місце у системі вищої освіти нашої держави та характеризуються суттєвими відмінностями від цивільних навчальних установ. Так, наприклад, курсанти мають чітко діяти у відповідності до нормативно-правових актів України, наказів і директив Міністерства оборони, вказівок керівників, яким підпорядкований освітній заклад тощо; їх освітній процес строго регламентований та залишає доволі мало часу для активностей, які знаходяться поза встановленими межами. Крім того, підготовка у військових ЗВО відбувається паралельно з цивільної та військової спеціальності, а відтак здобувач освіти має одночасно бути готовим до виконання професійних завдань з обраного фаху та мати особистісні якості, які уможливають виконання ним обов'язків офіцера-командира, який вміє навчати і виховувати підлеглих, формувати у них високі морально-психологічні якості, готовність у будь-який момент стати на захист суверенітету та державних інтересів України, психологічно готувати підлеглий особовий склад для вирішення складних завдань, у тому числі до можливої необхідності застосування зброї до людей тощо [10]. Все це вимагає від курсанта формування та розвитку особливих професійно-значущих особистісних якостей, необхідних як у повсякденній службі, так і в бойовій обстановці, які мають чітко узгоджуватися і не суперечити одні одним.

Отож, при організації навчання у військовому ЗВО варто звернутися до моделі, яка, з одного боку, буде гарантувати створення такого освітнього простору, який максимально враховує стандарти та вимоги до підготовки майбутніх офіцерів, а з іншого – дає останнім можливість певного рівня свободи вибору, власного варіанту особистісної та професійної самоактуалізації та самореалізації. На нашу думку, це можливо зробити за умови впрова-

дження т.з. інноваційних моделей навчання, центральним компонентом яких є проблемно-діалогічна взаємодія учасників освітнього процесу [7]. За такого підходу, здобувачі освіти не лише отримують необхідні знання та розвивають обов'язкові навички та вміння, а й можливість під час безпосередньої паритетної взаємодії із викладачами обмінюватися досвідом у вирішенні складних життєвих чи професійних проблем. Це дає молодій людині не лише відчуття власної спроможності приймати відповідальні та непрості рішення фахового чи морально-етичного характеру, а й підвищує успішність освітньої діяльності. Зрозуміло, що при опануванні професією, яка пов'язана із певною мірою ризику для життя і здоров'я та передбачає діяльність у складних умовах це дуже важливо.

Щодо внутрішніх детермінант, які визначають успішність освітньої діяльності курсантів військових ЗВО, то більшість науковців, які досліджують дану проблематику, незважаючи на певні розбіжності, визнають важливість у цьому процесі наступних індивідуально-типологічних та особистісних характеристик, а саме: анатомо-фізіологічні (особливості тілобудови), характерологічні (переважаючий тип темпераменту), рівень інтелектуального розвитку, спеціальні здібності, навчальна мотивація, рівень самооцінки, волевільності, володіння навичками самоорганізації, планування та контролю своєї діяльності [8]. Ми погоджуємося з думкою дослідників щодо того, що поряд з іншими, найбільш пріоритетним фактором у такому питанні є саме навчальна мотивація. Вона цікава ще й тим, що це доволі динамічне утворення, яке одночасно достатньо суб'єктивне і залежить від рівня докладання внутрішніх зусиль самої людини, а й може бути зовнішньо стимульоване за допомогою правильно підібраних методів навчання. Крім того, людині, яка опанувала способами самомотивації в подальшому легше зрозуміти як спонукати до діяльності інших, а це надзвичайно важливо в роботі майбутнього офіцера.

Не менш цікавим і важливим особистісним утворенням, від якого напряду залежить успіх у навчанні, є локус-контроль, який може бути інтернальним чи екстернальним. У першому випадку особистість оцінює всі значущі події, що відбуваються з нею, як результат її власної діяльності, вважаючи можливим впливати на події свого життя, керувати ними і, отже, нести відповідальність за них і за своє життя в цілому. У другому навпаки, людина інтерпретує всі події, що відбуваються в її житті, як такі, що залежать не від неї, а від

якихось інших сил (Бога, долі, удачі, інших людей тощо), не відчувачи при цьому спроможності впливати на своє життя і знімаючи з себе відповідальність за все, що відбувається з нею [8].

Як свідчать результати досліджень, у значної частини курсантів військових ЗВО домінує саме екстернальна позиція, при якій успіхи і невдачі розглядаються як залежні від інших людей, долі тощо, хоча логічною б мала бути протилежна позиція. Адже молода людина, яка свідомо обирає таку складну професію, апіорі має бути налаштована відповідально по відношенню до себе і до інших, а відтак вірити у власні сили. Ця доволі парадоксальна ситуація, на нашу думку, пов'язана з цілою низкою особливостей внутрішньовійськової організації. Суворі вимоги, регламентація поведінки і часу, необхідність дотримуватися ієрархії, непорушність статуту і встановлених правил так чи інакше стримують активність та ініціативність курсантів, а необхідність безпечного виконання наказів старших за званням, змушує очікувати від них й прийняття відповідальних рішень. Знову ж таки, зміна у ставленні до здобувача освіти, визнання його як рівноправного партнера у спілкуванні, надання йому статусу суб'єкта освітньої взаємодії може кардинально змінити ситуацію та тип локус-контролю.

Ще одним особистісним утворенням, яке безпосередньо визначає успішність освітньої діяльності є самостійність та навички саморегуляції. Зрозуміло, що незважаючи на специфіку організації навчального процесу у військових ЗВО, вони все ж є структурною одиницею вищої освіти, яка поступово переходить на нову освітню модель, стає частиною європейського простору та функціонує згідно основних положень Болонської системи, засадничим принципом якої є пріоритетна роль самостійної роботи а, отже, виникає необхідність формуванні у тих, хто навчається, оптимального стилю самостійного регулювання освітньої діяльності.

На нашу думку, визнання пріоритетного впливу всіх вищеописаних внутрішніх факторів на успішність освітньої діяльності не було б повним без ще однієї характеристики – рефлексії. Спроможність особистості аналізувати власну поведінку та вчинки, визнавати досягнення та помилки та робити певні висновки і при цьому знаходити в собі сили рухатися вперед – одна з умов особистісної та професійної ефективності будь-якого сучасного фахівця, а особливо майбутнього офіцера.

Висновки. Нині обрати професію, яка пов'язана з обов'язком захищати життя

і здоров'я громадян своєї країни – надзвичайно складний та відповідальний крок, який передбачає опанування не лише цілою системою фахових компетентностей, а й процес постійного саморозвитку та самовдосконалення. Незважаючи на те, що на загальнодержавному рівні військові ЗВО є складовою системи вищої освіти, вони все ж вирізняються своєю специфікою, підходами та методами освітньої взаємодії. Необхідність одночасно узгоджувати навчальні стандарти та військові порядки змушує як і викладачів, так і курсантів шукати альтернативні способи досягнення запланованого результату, який має знаходити своє відображення

в успішності освітньої діяльності. Як засвідчили результати наукового пошукування, цей процес детермінований цілою низкою зовнішніх і внутрішніх факторів, які дуже глибоко взаємопов'язані та взаємозалежні. Так, створення належних психолого-педагогічних умов, які побудовані на принципах паритетності, проблемності та діалогічності безумовно знайдуть своє відображення у внутрішньому світі особистості молодого офіцера то спонукають до розвитку його вмотивованості, самостійності, відповідальності й рефлексії. Своєю чергою, це значно підвищить впевненість у власних силах та приведе до успіху в освітній діяльності.

Література:

1. Балл Г.О. Діалогічні засади гуманізації суспільних відносин. *Освіта і управління*. 2002. №3. С. 136-150.
2. Бех І.Д. Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. Виховання особистості: Навчально-методичний посібник: У 2 кн. Кн. 2. К.: Либідь, 2003. 344 с.
3. Бусел В. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ; Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.
4. Закон України «Про освіту», <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show>
5. Комишан А.І. Модульно-рейтингова система організації педагогічного процесу у вищій військовій школі. 36. наук. пр.: Наукові записки кафедри педагогіки. Випуск IX. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2002. С. 145-150.
6. Концепція трансформації системи військової освіти <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/>
7. Надвинична Т. Л. Проблемно-діалогічна взаємодія викладача і студентів під час постановки та розв'язування навчальних задач. *Збірник наукових праць*. Державна прикордонна служба України, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького-го. Серія: Педагогічні та психологічні науки. Хмельницький: Видавництво НАДПСУ. 2010. № 55. С. 209 – 213.
8. Сірко Р. І., Слободяник В. І. Психологічний аналіз особистісних характеристик курсантів різних рівнів успішності у навчанні. *Проблеми сучасної психології*. 2011. Вип. 11. С. 825–835.
9. Фурман А. Теорія освітньої діяльності як методологічна основа реформування вищої освіти в Україні. Наукове проектування інноваційних та альтернативних систем вищої освіти: Збірка матеріалів до всеукр. конф. Тернопіль. Економічна думка. 2000. С. 21-26.
10. Ягупов В.В. Теорія та методика військового навчання: Монографія. К: Тандем, 2000. 380 с.

References:

1. Ball, H.O. (2002). Dialogical principles of humanization of social relations. *Education and management*. 3. 136-150. [in Ukrainian].
2. Bekh, I.D. (2003). A personally oriented approach: scientific and practical principles. *Personality education: Educational and methodological guide: In 2 books. Book 2*. Kiev: Lybid. 344. [in Ukrainian].
3. Busel, V. (2005). Great explanatory dictionary of the modern Ukrainian language. Kyiv: Irpin: Perun. 1728. [in Ukrainian].
4. Law of Ukraine "On Education" Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show> [in Ukrainian].
5. Komyshan, A.I. (2002). Modular rating system for organizing the pedagogical process in the higher military school. Coll. of science pr.: Scientific notes of the Department of Pedagogy. Issue of THEM. Kharkiv: KhNU named after V.N. Karazina. 145-150. [in Ukrainian].
6. The concept of transformation of the military education system. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/> [in Ukrainian].
7. Nadvynychna, T. L. (2008). Psychological justification and implementation of the principles of scientific design in the modular and developmental system of education. The image of a modern teacher (designing educational systems). 7-8 (86-87). 76 – 79. [in Ukrainian].
8. Sirko, R. I., Slobodanyk, V. I. (2011). Psychological analysis of personal characteristics of cadets of different levels of academic success. *Problems of modern psychology*. 11. 825 – 835. [in Ukrainian].
9. Furman, A. (2000). The theory of educational activity as a methodological basis for reforming higher education in Ukraine. Scientific design of innovative and alternative systems of higher education: Collection of materials for the All-Ukrainian. conf. Ternopil Economic thought. 21-26. [in Ukrainian].
10. Yahupov, V.V. (2000). Theory and methodology of military training. Kiev: Tandem. 380. [in Ukrainian].

УДК 159.922.7

DOI <https://doi.org/10.32689/maup.psych.2023.2.5>**Оксана ПАРКУЛАБ**

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології розвитку, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, Україна, 86018
ORCID: 0000-0001-5737-2364

Наталія ДМЕТЕРКО

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології, ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет», вул. Генерала Батюка, 19, м. Слов'янськ, Україна, 84116
ORCID: 0000-0002-6333-8696

Oksana PARKULAB

Candidate of Psychological Sciences (Psychology, PhD), Associate Professor at the Department of Developmental Psychology, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, 57 Shevchenko str., Ivano-Frankivsk, Ukraine, 86018
ORCID: 0000-0001-5737-2364

Natalia DMETERKO

Candidate of Psychological Sciences (Psychology, PhD), Associate Professor at the Department of Practical Psychology, Donbas State Pedagogical University, 19 General Batyuk str., Slov'yansk, Ukraine, 84116
ORCID: 0000-0002-6333-8696

АРТТЕРАПЕВТИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ ДІТЯМ, ЯКІ ОПИНИЛИСЬ У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ

ARTTHERAPEUTIC TECHNOLOGIES OF PSYCHOLOGICAL HELP TO CHILDREN, WHO ARE IN DIFFICULT LIFE CIRCUMSTANCES

У статті висвітлено особливості застосування арттерапевтичних технологій психологічної допомоги дітям під час війни, що передбачає їх творче самовираження у процесі групової роботи. Розкрито специфіку тренінгових занять з використанням техніки малювання, які проводилися в межах діяльності Центру психологічної підтримки «Разом з тобою». З'ясовано, що у складних життєвих обставинах діти відчують ті самі сильні почуття, що й дорослі (безпорадність, розгубленість, злість, страх повторення події, руйнування ілюзії справедливості світу тощо).

Проаналізовано досвід діяльності міжнародних організацій (War Child, Save the Children, UNICEF, PIN тощо) з психосоціальної підтримки дітей і дорослих, що постраждали внаслідок військових дій. Визначено, що метою психологічної допомоги дітям в екстремальних ситуаціях є збереження їх фізичного та психічного здоров'я, повернення втраченого почуття безпеки та залучення до активного повсякденного життя.

Оскільки дитяча психотерапія належить до індивідуально орієнтованої сфери застосування психологічних знань, то пропонується неекспериментальна дослідницька стратегія. Для досягнення поставленої мети використано комплекс методів: теоретичні (аналіз і синтез, порівняння, систематизація й узагальнення представлених у науковій літературі концептуальних положень з досліджуваної проблематики), емпіричні (спостереження, бесіда, аналіз продуктів діяльності), проєктивні та герменевтичний (розуміння, інтерпретація).

Значну увагу приділено змісту тренінгової роботи з дітьми із застосуванням арттерапевтичних технологій (недирективна ігрова терапія, ізотерапія, казкотерапія тощо). Показано, що у процесі групових форм роботи діти можуть виявити назовні свої болісні переживання й почуття, навчитися розпізнавати й розуміти свої емоції та інших учасників групи, набутти просоціальних навичок взаємодії шляхом ідентифікації з різними ігровими персонажами й фокусування на бажаних паттернах поведінки. Обґрунтовано переваги застосування арттерапії у відновленні психоемоційного стану дітей, які пережили психотравмуючі події.

Ключові слова: арттерапевтичні технології, психологічна допомога дітям, складні життєві обставини, надзвичайні ситуації, психологічна підтримка, психологічна травма.

The article highlights the peculiarity of arttherapeutic technologies for psychological help to children under the hours of war, which involves their creativity self-expression in the process of group work. It was revealed the specifics of trainings lesson with using of techniques of painting which have been conducted within the scope of the activity of the Center of Psychological Support "Together with you". It's found out, that in difficult life circumstances children feel the same strong feelings that and adults (helplessness, confusion, fear, destruction of the illusion of the fair world etc.).

The experience of activity of international organization (War Child, Save the Children, UNICEF, PIN etc.) in psychosocial support of children and adults, who have been suffered due to military action, was analyzed. It's defined, the aim of psychological

help to children in extreme situations is preserve their physical and mental health, return the lost sense of security and involve them in active everyday life.

A non-experimental research strategy was offered due to child psychotherapy is the individually oriented field of application of psychological knowledge. To achieve the goal the complex of methods was used: theoretical (analysis and synthesis, comparison, systematization and generalization conceptual principles of the researching issues are presented in scientific sources), empirical (observation, conversation, analysis of activity's results), projective and hermeneutic (understanding, interpretation).

Significant attention was paid to the content of training work with children with application arttherapy technologies (non-directive play therapy, isotherapy, fairy-tale therapy etc.). It's shown, that in the process of group form of work children can manifest their painful experiences and feelings, learn to recognize and understand their emotions and another group's participants, acquire prosocial interaction skills by identifying with various toy characters and focusing on approve patterns of behavior. Advantages of using arttherapy in restoring psycho-emotional state of children, who have experienced psycho-traumatic events are substantiated.

Key words: arttherapy technologies, psychological help for children, difficult life circumstances, emergency situation, psychological support, psychological trauma.

Актуальність дослідження. Помічено, що запит на професійну психологічну допомогу та підтримку дітей різко зростає, коли вони знаходяться в умовах надзвичайних ситуацій (НС), до яких належить і військовий конфлікт, а також у складних життєвих обставинах (СЖО), що становлять загрозу для їхнього життя та здоров'я. Попри те, що реальна небезпека збройного нападу з боку РФ існувала постійно, вона стала особливо очевидною після анексії Криму і початку війни на Донбасі. Наразі цей процес значно посилюється через повномасштабне вторгнення російських військ в Україну, позаяк більшість населених пунктів постійно зазнають ворожих обстрілів та протиправних дій терористичного спрямування, що призвело до людських жертв і значних матеріальних втрат, нанесло шкоду здоров'ю й навколишньому середовищу, порушило звичні умови життєдіяльності людей. Зважаючи на це, важливим аспектом сучасних психологічних досліджень є системне вивчення процесів збереження соціально-адаптивного потенціалу особистості та підвищення її активності в СЖО, а також розробка та впровадження інноваційних психологічних технологій, спрямованих на подолання наслідків стресових ситуацій і профілактику появи деструктивних форм поведінки в дітей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковці зазначають, що війна вплинула на ментальний стан українців, для яких важким випробуванням і невід'ємною частиною їхнього життя стали звук сирен повітряної тривоги та тривале перебування в бомбоховищах. Згідно з останніми даними, майже 90 % населення України вже відчули на собі симптоми тривожного розладу й потребують психологічної допомоги. За дослідженнями науковців, робота з дітьми, які зазнали психологічних травм, має свої особливості, позаяк їм бракує соціальної, фізіологічної та психологічної зрілості для достатнього розуміння того, що з ними сталося.

У цьому зв'язку особливого значення набувають зміст та спрямованість психологічної допомоги дітям, застосування технологій їх відновлення. З'ясовано, що увага науковців головно сфокусована на різних науково-практичних аспектах здійснення психологічної профілактики психотравматизації військовослужбовців та соціально-психологічної реабілітації ветеранів, членів їхніх сімей, членів родин загиблих воїнів. У їхніх працях ґрунтовно розкрито специфіку реабілітаційної діяльності психолога з відновлення особистості після впливу травматичних подій [9], запропоновано систему заходів щодо психолого-педагогічного супроводу дітей і психосоціальної підтримки сімей в умовах військового конфлікту [1;6;8;9]. Низка авторів у своїх дослідженнях обґрунтовано довели ефективність арттерапії та ігротерапії для подолання травми в дітей [7; 9].

Наразі невирішеною залишається проблема організації комплексної психологічної підтримки дітей у складних життєвих обставинах. Тому основним завданням психологів є впровадження програм у сфері психологічного здоров'я та психосоціальної підтримки, спрямованих на покращення соціального, фізичного, психічного, культурного та емоційного благополуччя дітей. Вважаємо, що з усіх наявних проєктів, найбільш вартісним для наших фахівців може виявитися досвід діяльності міжнародних організацій (War Child, Save the Children, UNICEF, PIN та ін.) з психосоціальної підтримки населення, що постраждало внаслідок військових дій. Ці проєкти здійснюються в різних форматах і спрямовані насамперед на психологічну допомогу дітям, які є найбільш уразливими до впливу травматичних подій. У роботі з ними рекомендовано застосовувати методи, які передбачають впровадження різновидів творчої, художньої та ігрової діяльності [7; 10]. Це може бути використання мистецьких творів у процесі надання психологічної допомоги дитині та її власна зображувальна діяльність як ресурс відновлення.

Мета статті – на основі аналізу міжнародного досвіду надання психологічної допомоги дітям у надзвичайних ситуаціях і вивчення сучасних підходів до психологічної практики в умовах війни, обґрунтувати переваги арттерапевтичних технологій психологічної підтримки дітей, які опинилися в складних життєвих обставинах.

Методологія дослідження. Психологічне консультування та психотерапія дітей як види психологічної допомоги належить до індивідуально орієнтованої сфери застосування психологічних знань, тому пропонується неекспериментальна дослідницька стратегія. Для досягнення поставленої мети використано комплекс методів: теоретичні (аналіз і синтез, порівняння, систематизація й узагальнення представлених у науковій літературі концептуальних положень з досліджуваної проблематики), емпіричні (спостереження, бесіда, аналіз продуктів діяльності), проєктивні та герменевтичний (розуміння, інтерпретація).

Виклад основного матеріалу дослідження. Війна та її наслідки негативно позначаються на психологічному стані усіх українців, тому маємо налагоджувати тісну співпрацю з міжнародними організаціями, що пропонують нашим психологам участь у їхніх проєктах і передбачають онлайн та офлайн психологічну допомогу дітям та їхнім батьками. Так, за підтримки міжнародної організації ООН стартував проєкт «Mental Help», за підтримки Дитячого фонду Організації Об'єднаних Націй (ЮНІСЕФ) втілено проєкт «Поруч», який має на меті сприяти зниженню тривожності у дітей, надати підтримку з психічного здоров'я та розширити їхні можливості спілкування з однолітками. Особливістю останнього є те, що під час групових зустрічей батьки дітей-бенефіціарів мали можливість ділитися своїми переживаннями, а діти займатися з тренером-психологом, який поєднував спортивні ігри з наданням психологічної допомоги.

Психосоціальна підтримка дітей здійснювалася на засадах різних теоретичних підходів до дитячої психотерапії й передбачала застосування практичних методів психологічної допомоги у межах цих наукових шкіл. Приміром, діяльність міжнародної організації «Червоний хрест», передбачала проведення реабілітаційних заходів з дітьми переважно методами когнітивно-поведінкової терапії [4] та нарративної експозиційної терапії. Іншими організаціями – War Child Holland, Фондом допомоги дітям (Save the Children) і ЮНІСЕФ (Нідерланди) – була розроблена програма «TeamUp», яку реалізував в Україні БФ

«Слов'янське серце». В основі цієї програми покладено тілесно-орієнтовану терапію, що сприяє навчанню шляхом залучення дітей до спільних активностей з використанням групових ігор, спортивних вправ, танців, фізичної творчості на керування тілом і дихальних практик, створених задля покращення соціального, фізичного, психічного, культурного та емоційного благополуччя дітей.

Сьогодні налагоджено тісну співпрацю між Агентством США з міжнародного розвитку (USAID) та Урядом України й Ініціативою Першої леді з питань ментального здоров'я щодо зміцнення вітчизняної системи надання психологічних послуг й забезпечення розробки нової національної моделі та програми ментального здоров'я й психологічної допомоги. Це зумовлено тим, що внаслідок існування такої надзвичайної та екстремальної ситуації, як російсько-українська війна, люди опинилися в складних життєвих обставинах, і це вкрай негативно відбилося на їхньому соціальному житті, стані здоров'я та психічному розвитку й надважким тягарем лягло на систему послуг у сфері психічного здоров'я та психологічної підтримки.

Нині основне завдання фахівців полягає в тому, щоб максимально розвивати цей напрям діяльності й залучати всі наявні ресурси, відповідно до запитів клієнтів, які зазнали психологічних травм через військову навалу росії. Цей екзистенційний досвід переживається індивідом як кризова ситуація, що позбавляє його можливості реалізовувати внутрішні потреби власного життя (прагнення, цінності, смисли, мотиви тощо). Помічено, що для дитини пережита подія може стати причиною зупинки особистісного розвитку.

У сучасній науковій літературі поняття кризи вживається у значенні зламу, різкого перелому або занепаду, що зазвичай характеризує скрутне, безвихідне становище особистості на тлі порушення базового почуття безпеки. Тому для дитячої психіки найбільш руйнівною є травматична криза, зумовлена екстремальною ситуацією. У випадку недостатньої психологічної допомоги, це може призвести до розвитку таких хворобливих станів як травматичний і посттравматичний стресовий розлад та інших невротичних і психічних проблем, а також появу різних типів деструктивних реакцій на травму (страх, ступор, плач, панічна атака, нервові тремтіння, агресія тощо), що перешкоджають активності особистості. На жаль, у більшості з тих, хто зазнав травми, не вистачає внутрішніх ресурсів і підтримки зовні, аби стабілізу-

ватися та відновитися після неї. Йдеться про те, що це – важке випробування для людської психіки, при цьому діти та молодь перебувають у зоні ризику. Водночас, за результатами досліджень вітчизняних і зарубіжних науковців, діапазон можливих наслідків дії травми на людину може коливатися – від посттравматичного стресу до посттравматичного зростання [3; 9].

Нижче розглянемо арттерапевтичні технології допомоги дитині в складних життєвих обставинах. За нашими спостереженнями, вона відчуває ті самі сильні почуття, що й дорослий (безпорадність, розгубленість, злість, страх повторення події, руйнування ілюзії справедливості світу тощо) та зазвичай проявляє їх через деструктивну поведінку. У деяких дітей ці переживання виникають одразу після події, а в інших – через деякий час. Поведінкові зміни травмованих дітей дорослі мають розглядати як доступний спосіб відреагувати пережитий жах. З ними можна застосовувати кризове консультування, що забезпечує їм психологічну підтримку в скрутних, межових ситуаціях, пов'язаних з болісними переживанням внаслідок зіткнення з надважкими, глибокими та неочікуваними проблемами. Разом з тим діти, у житті яких трапились психотравмуючі події (насильство в родині, сексуальне й фізичне скривдження, смерть близьких, стихійні лиха, війна тощо), можуть потребувати психотерапевтичної допомоги чи соціально-психологічної реабілітації [1;4;6;8.]. Остання розглядається як система заходів, що спрямована на відновлення та корекцію психічного й особистісного здоров'я дітей, створення сприятливих умов для їх розвитку та становлення [5].

Головна мета психологічної допомоги дітям в екстремальних ситуаціях – зберегти їх фізичне та психічне здоров'я, повернути втрачене почуття безпеки та залучити до активного повсякденного життя. Для досягнення позитивних результатів не менш важливо допомогти дитині на шляху до відновлення та подолання наслідків дії надзвичайної чи екстремальної ситуації. Теоретичний огляд наукових джерел показав, що адекватна підтримка з боку родини, вчителів та інших осіб з найближчого середовища дитини вважається одним із чинників, що сприяє її нормальному подальшому розвитку та відновленню після психотравматичних подій, водночас провідним чинником є психологічна допомога фахівця.

При цьому маємо враховувати наступне: дитяча психіка інтенсивно розвивається, тому, з одного боку, вона більш лабільна за

психіку дорослого, а з іншого – незрілість психофізіологічних процесів у дитини не дозволяє давати стабільні прогнози щодо наслідків пережитої нею психотравматичної події [6]. Помічено, що діти зазвичай реагують по-різному, навіть якщо вони з однієї родини. Тому для них найкращим є якомога швидше повернутися до звичного повсякденного життя та усталеного режиму дня. Водночас, якщо дитина пережила військовий конфлікт, то їй потрібно допомогти [1]:

- виразити приховані переживання екстремальної події;

- ідентифікувати та виразити спогади, тривоги, попередити їх генералізацію;

- стимулювати прояви страху, гніву, печалі в присутності дорослого;

- повідомляти батькам і вчителям, коли думки про екстремальні події та пережиті почуття заважають навчанню;

- пояснювати, чому бувають погані сни та сняться жахіття;

- ділитися тривогами;

- ідентифікувати пережиті під час події тілесні відчуття;

- зберігати позитивні спогади про те, що корисного дитина робила у важкий момент.

Ми суголосні з тими науковцями, які розглядали психологічне консультування й психотерапію як обов'язковий складник реабілітаційного процесу, оскільки згадані види психологічної допомоги сприяють розв'язанню внутрішньоособистісних проблем, які ускладнюють психологічну адаптацію дітей, постраждалих від війни. Водночас дослідники акцентували увагу й на тому, що дитяча психотерапія має свою специфіку та істотно відрізняється від психотерапії дорослих [4]. Зауважимо, що головна відмінність полягає в тому, що для її проведення краще використовувати методи, що передбачають активні дії, в яких психотерапевтичний вплив відбувається через певну діяльність (ігротерапія, анімалотерапія, арттерапія, музикотерапія, танцотерапія тощо). При цьому виявлено, що несформований рефлексивний потенціал у дітей перешкоджає проведенню розмовної терапії, тому їм важко розповідати про травматичну подію. Відтак рекомендовано пропрацювати цей досвід у процесі творчої ігрової діяльності. Це можуть бути фізичні, тілесно-орієнтовані вправи, спрямовані на психологічну розрядку і релаксацію, психодраматичні вправи, наприклад розігрування казок.

На наш погляд, для психологів вартісним є досвід застосування арттерапевтичних технологій під час психологічної допомоги дітям,

що опинились в складних життєвих обставинах. Як відомо, сутність арттерапії полягає в терапевтичному та корекційному впливі мистецтва на суб'єкта і виявляється в реконструкції психотравмуючої ситуації за допомогою художньо-творчої діяльності, екстеріоризації переживань, пов'язаних із нею, через продукт художньої діяльності, а також створення нових позитивних переживань, формування креативних потреб та засобів їх задоволення [2]. Ізотерапія як різновид арттерапії передбачає використання засобів образотворчого мистецтва (малювання, ліплення, декоративно-прикладного мистецтва) у процесі надання психологічної допомоги як дорослим, так і дітям.

Ми проводили групову роботу з дітьми на базі Івано-Франківського Центру психологічної підтримки «Razom з тобою». Організовано низку тренінгових занять для дітей з Харківської, Луганської, Миколаївської, Київської та Чернігівської областей, які відпочивали в ДЗСТ ЛОК «Карпатські зорі» (м. Косів Івано-Франківської області) та ДЗСТ ЛОК «Верховина» (сmt. Верховина Івано-Франківської області). У тренінгах взяло участь понад 250 дітей молодшого та старшого шкільного віку, більшість з яких виховується в малозабезпечених сім'ях та належить до таких категорій, як дитина з інвалідністю (здатна до самообслуговування) або дитина із багатодітної сім'ї, дитина з числа внутрішньо переміщених осіб, або дитина, батьки якої учасники бойових дій чи загинули внаслідок військової агресії росії.

За допомогою методів недирективної ігрової терапії діти мали можливість виявити назовні свої болісні переживання та почуття, навчитися розпізнавати й розуміти свої емоції та інших учасників групи, набутти бажаних навичок ефективної взаємодії в соціумі шляхом ідентифікації з різними іграшковими персонажами. Групова робота спрямовувалася на розвиток позитивної самооцінки, комунікативних навичок, лідерських якостей, творчого потенціалу, психологічної стійкості, духовних цінностей, усвідомлення своєї унікальності, гармонізацію міжособистісних стосунків та розуміння їх важливості.

Найбільший інтерес у дітей викликали вправи з арттерапії та ігротерапії. Вони охоче вибирали собі іграшкового друга для ство-

рення казки, описували його мрії, серед яких основною є перемога України над російськими окупантами, повернення їхніх батьків з фронту та здоров'я близьких людей. У роботі із старшими підлітками, крім названих методів, застосовувалися ігри та вправи на розвиток критичного мислення та соціального прогнозування.

За результатами групової роботи, можна зробити висновок про переваги застосування арттерапії у відновленні психоемоційного стану дітей, які пережили психотравмуючі події:

- позитивно впливає на загальне фізичне самопочуття дитини;
- сприяє вираженню різних почуттів і емоцій у соціально прийнятній формі;
- дозволяє провести процесуальну діагностику психологічних проблем;
- змінює стереотипи поведінки та підвищує адаптивні можливості;
- викликає зазвичай позитивні емоції, розкриває творчий потенціал і гармонізує внутрішній світ дитини;
- сприяє виникненню відчуття самоконтролю та впорядкованості;
- допомагає активізувати внутрішні ресурси й зцілитися завдяки досягнення цілісності особистості.

Висновок. Психологічна допомога дітям має певну специфіку у випадку надзвичайних та екстремальних ситуацій, до яких належить і військовий конфлікт. Групова робота спрямована на стабілізацію психоемоційного стану, опрацювання негативних переживань (страх, тривога, відчуття безпорадності тощо), зумовлених впливом психотравмівних подій, і передбачає застосування арттерапевтичних технологій. Останні дають змогу працювати з образом Я-особистості дитини, розвивати її внутрішній потенціал, проєктувати більш ефективні моделі та стратегії поведінки та адаптуватись до нових умов за допомогою створення художньо-творчих продуктів діяльності. Арттерапія надає можливість набутти творчий і візуальний досвід на основі уявлення, що базується на невербальному і символічному проявах відчуттів, настрою та думок. Перспективи подальших досліджень бачимо в розробці та впровадженні інноваційних методів психологічної підтримки клієнтів у складних життєвих обставинах.

Література:

1. Досвід надання допомоги дітям і сім'ям – жертвам військового конфлікту : практ. посіб. / [І.О. Корнієнко, І.М. Лісовецька, Ю.А. Луценко, Д.Д. Романовська]. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2017. 152 с.

2. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери ; за заг. ред. проф. І.Д. Зверєвої. Київ, Сімферополь: Універсум, 2012. 536 с.
3. Климчук В.О. Психологія посттравматичного зростання: монографія / В. О. Климчук ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2020. 125 с.
4. Коен Д., Маннарінно Е., Деблінджер Е. Психотерапія з дітьми та підлітками, які пережили травму та втрату. Львів : Свічадо. 2016. 254 с.
5. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи : навчальний посібник. Том 1. Київ, 2018. 208 с.
6. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи : навчальний посібник. Том 3 ; заг. редакція Л. Гридковець. Київ, 2018. 236 с.
7. Паркулаб О.Г. Арт-терапевтичні методи вивчення людської екзистенції. *Цілісний підхід у психології особистості: особливості теорії та практики : зб. матеріалів II Міжнародної науково-практичної онлайн конференції* (м. Кропивницький, 25 лютого 2022 р.). Кропивницький, 2022. С. 28-31.
8. Соціально-психологічні технології відновлення особистості після травматичних подій : практичний посібник / [Т. М. Титаренко, М. С. Дворник, В. О. Климчук та ін.] ; за наук. ред. Т. М. Титаренко / Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2019. 220 с.
9. Титаренко Т. М. Психологічне здоров'я особистості: засоби самопомоги в умовах тривалої травматизації : монографія. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2018. 160 с.
10. Mazur, Piotr; Kondur, Oksana; Budnyk, Olena; Nikolaesku, Inna; Parkulab, Oksana; Lazarovych, Nadiia y Grebeniuk, Nataliya. Artistic and aesthetic preferences of adolescents in Ukraine and Poland. *Revista Inclusiones Vol: 7 num Especial* (2020): 593-607.

References:

1. Korniienko I.O., Lisovetska I.M, Lutsenko Yu.A., Romanovska D.D. (2017) Dosvid nadання dopomohy ditiam i simiam – zhertvam viiskovoho konfliktu. [Experience in providing help to children and families – victims of military conflict] Kyiv : UNMTs praktychnoi psykholohii i sotsialnoi roboty. [in Ukrainian].
2. Zverievoi I.D. (2012). Entsyklopediia dlia fakhivtsiv sotsialnoi sfery. [Encyclopedia for specialists in the social sphere]. Kyiv, Simferopol : Universum, [in Ukrainian].
3. Klymchuk, V.O.(2020). Psykholohiia posttravmatychnoho zrostannia [Psychology of post-traumatic growth]. Kropyvnytskyi : Imeks-LTD [in Ukrainian].
4. Koen, D., Mannarino, E., & Deblindzher, E. (2016) Psykhoterapiia z ditmy ta pidlitkami, yaki perezhlyly travmu ta vtratu [Psychotherapy with children and adolescents who have experienced trauma and loss]. Lviv : Svichado [in Ukrainian].
5. Osnovy reabilitatsiinoi psykholohii: podolannia naslidkiv kryzy. [Basics of rehabilitation psychology: overcoming the consequences of crisis] : (2018). V. 1. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Hrydkovets L. (2018). Osnovy reabilitatsiinoi psykholohii: podolannia naslidkiv kryzy [Basics of rehabilitation psychology: overcoming the consequences of crisis]. V. 3. Kyiv, [in Ukrainian].
7. Parkulab, O.H. (2022). Art-terapevtychni metody vyvchennia liudskoi ekzystentsii. Tsilisnyi pidkhid u psykholohii osobystosti: osoblyvosti teorii ta praktyky : zb. materialiv II Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi onlain konferentsii – Holistic approach in personality psychology: features of theory and practice: coll. of materials of the 2nd International scientific and practical online conference. (pp. 28-31). Kropyvnytskyi [in Ukrainian].
8. Tytarenko, T.M., Dvornyk, M.S., & Klymchuk V.O. (2019). Sotsialno-psykholohichni tekhnolohii vidnovlennia osobystosti pislia travmatychnykh podii. [Socio-psychological technologies of personality recovery after traumatic events]. Kropyvnytskyi : Imeks-LTD [in Ukrainian].
9. Tytarenko, T. M. (2018). Psykholohichne zdorovia osobystosti: zasoby samodopomohy v umovakh tryvaloi travmatyzatsii [Psychological health of the individual: means of self-help in conditions of long-term traumatization]. Kropyvnytskyi : Imeks-LTD [in Ukrainian].
10. Mazur, Piotr; Kondur, Oksana; Budnyk, Olena; Nikolaesku, Inna; Parkulab, Oksana; Lazarovych, Nadiia y Grebeniuk, Nataliya. Artistic and aesthetic preferences of adolescents in Ukraine and Poland. *Revista Inclusiones Vol: 7 num Especial* (2020): 593-607. [in English].

УДК 159.9.01

DOI <https://doi.org/10.32689/maup.psych.2023.2.6>**Олександра СЕМЕНЮК**

студентка спеціальності 053 «Психологія» другого магістерського рівня, КЗВО «Вінницька академія безперервної освіти», вул. Грушевського, 13, м. Вінниця, Україна, 21050

Вікторія ДРАЧЕНКО

кандидат педагогічних наук, викладач кафедри психології, КЗВО «Вінницька академія безперервної освіти», вул. Грушевського, 13, м. Вінниця, Україна, 21050

ORCID: 0009-0008-4543-0510**Oleksandra SEMENYUK**

Student of Specialty 053 "Psychology" Second (Master) Level, Vinnytsia Academy of Continuing Education, St. Hrushevsky, 13, Vinnytsia, Ukraine, 21050

Victoria DRACHENKO

Candidate of Pedagogical Sciences, teacher of the Department of Psychology, Vinnytsia Academy of Continuing Education, St. Hrushevsky, 13, Vinnytsia, Ukraine, 21050

ORCID: 0009-0008-4543-0510

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОДІАГНОСТИКИ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ З РАС

FEATURES OF PSYCHODIAGNOSTICS OF PRIMARY SCHOOL-AGE CHILDREN WITH ASD

Стаття розглядає теоретичні аспекти особливостей аутизму у дітей молодшого шкільного віку у зарубіжній та українській психології, специфіки психологічної діагностики. Визначено діагностичні критерії аутизму, які характеризуються: стійким дефіцитом соціальної комунікації та соціальної взаємодії, не враховуючи загальної затримки розвитку; обмеженими, повторюваними формами поведінки, інтересів та активностей; появою порушень у ранньому дитинстві (які можуть не проявлятися до того моменту, поки соціальні вимоги не перевищують можливості дитини); порушеннями повсякденного функціонування. Надано характеристику особливостям розвитку пізнавальної сфери дітей аутизмом: виснажуваність психічних процесів, дефіцит стійкої уваги, слабкість мислення тощо. Когнітивний розвиток співвідноситься з психічними процесами. Характеризується навчальна діяльність. Виокремлюється один із компонентів когнітивного розвитку, – соціальна взаємодія, який ускладнюється негативізмом, сенсорними перенасиченнями, бажанням ізолюватися. Діти не можуть реагувати на любов і увагу оточуючих очікуваним прийнятним способом. Вони складно приймають тактильні контакти, ігнорують і погано визначають поведінку інших людей, не розуміють почуттів. Дефіцит емпатії є причиною неадаптованої неприйнятної поведінки.

Такі когнітивні викривлення проявляються на всіх рівнях поведінки і соціалізації дитини, ускладнюють взаємодію, комунікацію, взаємодію з навколишнім середовищем.

Метою статті є теоретичний аналіз стану проблеми та експериментальне дослідження когнітивної сфери дітей молодшого шкільного віку з розладами аутистичного спектру.

При проведенні дослідження були застосовані наступні методи: спостереження, статистична обробка емпіричних даних та використані такі методики: Шкала оцінювання проявів дитячого аутизму (CARS), «Проба Хеда», «Діагностика зорової пам'яті», «Діагностика слухової пам'яті», «4 зайвий», «Дошка Сегена», «Кулак-палець», «Копіювання простих фігур». Шкала оцінювання проявів дитячого аутизму (CARS) має наступні градації: 15–30 – не аутизм; 30–37 – легка або помірна форма аутизму; 37–60 – важкий аутизм.

Варто зазначити, що бальна оцінка параметрів за використаними методиками організована як система штрафів: 6 – найнижчий, 5 – низький, 4 – нижче середнього, 3 – середній, 2 – достатній, 1 – високий. Тобто, чим вищий бал у цифровому еквіваленті, тим гірше виконана проба, а отже, тим нижчий рівень функціонування тих чи інших психічних функцій.

Важливість вивчення складнощів і дефіцитів когнітивних функцій полягає у формуванні розуміння та узагальнення феномену того, чому аутизм має так багато різноманітних форм. Це дозволяє ефективно планувати навчальну, психокорекційну роботу з групою таких дітей.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дістало подальшого дослідження проблема розвитку когнітивної сфери дітей молодшого шкільного віку з аутичним спектром.

Висновок. Аналіз кореляцій ступеня аутизму та рівня розумового розвитку з виділеними факторами та параметрами засвідчує їх сильну взаємну залежність.

Визначено, що для психокорекції пізнавальної сфери дитини, яка має розлад аутичного спектру, необхідним є комплексний індивідуальний психолого-педагогічний підхід.

Ефективність психологічної допомоги залежить від багатьох факторів, зокрема, від взаємодії дитини з родиною, компетентністю і досвідом фахівця; ґрунтовністю психодіагностичних заходів, що прогнозує ступінь важкості ускладнень розвитку дитини, визначити шляхи індивідуального підходу та корекційні задачі.

Ключові слова: розлад спектра аутизму, пізнавальна сфера, сенсорна домінантність, вибірковість сприймання, психокорекція дисфункцій когнітивної сфери.

The article examines the theoretical aspects of autism in children of primary school age in foreign and Ukrainian psychology, the specifics of psychological diagnosis. The diagnostic criteria of autism are determined, which are characterized by: persistent deficit of social communication and social interaction, not taking into account general developmental delay; limited, repetitive forms of behavior, interests and activities; the appearance of violations in early childhood (which may not manifest until the moment when social demands exceed the child's capabilities); disorders of everyday functioning. Features of the cognitive development of children with autism are characterized: exhaustion of mental processes, lack of sustained attention, weakness of thinking, etc. Cognitive development is correlated with mental processes. Educational activity is characterized. One of the components of cognitive development is singled out – social interaction, which is complicated by negativism, sensory oversaturation, and the desire to isolate. Children cannot respond to the love and attention of others in the expected and acceptable way. They are difficult to accept tactile contacts, ignore and poorly determine the behavior of other people, do not understand feelings. Deficiency of empathy is the cause of maladaptive unacceptable behavior.

Such cognitive distortions are manifested at all levels of the child's behavior and socialization, making interaction, communication, and interaction with the environment difficult.

The importance of studying the complexities and deficits of cognitive functions lies in the formation of understanding and generalization of the phenomenon of why autism takes so many different forms. This makes it possible to effectively plan educational and psychocorrective work with a group of such children.

It was determined that a complex individual psychological and pedagogical approach is necessary for psychocorrection of the cognitive sphere of a child with an autistic spectrum disorder.

The effectiveness of psychological assistance depends on many factors, in particular, on the interaction of the child with the family, the competence and experience of the specialist; thoroughness of psychodiagnostic measures, which predicts the degree of severity of complications in the child's development, to determine the ways of an individual approach and corrective tasks.

Key words: autism spectrum disorder, cognitive sphere, sensory dominance, selective perception, psychocorrection of cognitive sphere dysfunctions.

Постановка проблеми у загальному вигляді. На сьогоднішній день аутизм є однією з найбільш важливих проблем у сфері дитячого розвитку, яку досліджують з різних поглядів фахівці з психіатрії, психології та педагогіки. Однак аутизм повною мірою ще не є дослідженим. Актуальність дослідження цього питання обумовлена поширеністю порушень психічного розвитку серед дітей. Діти з аутизмом відрізняються за рівнем когнітивних (пізнавальних), мовних та соціальних навичок. На думку А. Душка під когнітивним розвитком мається на увазі формування пізнавальних функцій (пам'яті, уваги, мислення, уяви і т.д.). Він базується на двох процесах: виникненні нових психологічних структур в пізнавальній сфері та їхнє подальше удосконалення. Психологічні структури, які формуються в дитинстві, мають власну унікальну структуру та характеристики [1, с. 15].

Гуманістична парадигма, що домінує в сучасній спеціальній освіті, робить проблему психолого-педагогічної підтримки дітей з аутизмом надзвичайно актуальною. Ця парадигма підкреслює право кожної особи на навчання та розвиток з урахуванням її індивідуальних можливостей. Наприклад, у методичному листі Міністерства освіти і науки України від 26.07.2012 № 1/9-529 визначені напрямки роботи в освіті дітей з особливими потребами, серед яких особливе місце відводиться психологічному та соціальному супроводу інклюзивного навчання в Україні. Проте

вміст і завдання психологічного супроводу дітей з аутизмом суттєво відрізняються від тих, що стосуються здорових дітей [2, с. 45].

Велика кількість науковців, включаючи українських дослідників (Я. Багрій, І. Марцинковський, І. Логвінова, К. Островська, О. Романчук, Д. Шульженко, Т. Скрипник тощо), зосереджена на вивченні проблеми аутизму. Тим не менше, психологічні аспекти навчання дітей з аутизмом ще недостатньо досліджені, а роль психолога у супроводі таких дітей у шкільних закладах залишається маловивченою. Окрім цього, на сучасному етапі допомоги дітям з аутизмом в Україні спостерігається відсутність спеціальних навчальних закладів для цієї групи дітей. Це робить завдання педагогічної і психологічної підтримки цих дітей ще більш важливим та актуальним.

Однак зараз спостерігається збільшений інтерес до розв'язання цієї проблеми, і дослідники активно вивчають питання організації, форм і змісту спеціальної освіти для дітей з аутизмом. Розробляються конкретні корекційні технології соціальної інтеграції та підтримки в умовах соціально-реабілітаційних центрів, модифікуються світові лікувально-педагогічні методики (роботи В. Бондаря, С. Коноплястої, В. Тарасуна, Д. Шульженка). Багато дітей з аутистичними порушеннями знаходяться в дошкільних і шкільних закладах, де програми спрямовані на інші категорії дітей. Згідно з проведеними дослідженнями,

до закладів для дітей з інтелектуальними порушеннями ходить 35% аутичних дітей дошкільного віку, 12% зі затримкою психічного розвитку, 15% з порушеннями мовленнєвого розвитку, і лише 5% зі звичайним розвитком. Проте, в Україні недостатньо можливостей для навчання дітей з розладами спектру аутизму через відсутність адекватної психолого-педагогічної діагностики порушень розвитку та відповідних корекційних методик [6, с. 5-6].

Гіпотеза нашого дослідження: ступінь аутизму має взаємозв'язок з рівнем розвитку когнітивних функцій.

Метою статті є теоретичний аналіз стану проблеми та експериментальне дослідження когнітивної сфери дітей молодшого шкільного віку з розладами аутистичного спектру.

Завдання статті:

1. Провести теоретичний аналіз наукових джерел з проблеми розвитку когнітивної сфери дітей молодшого шкільного віку з розладами аутистичного спектру.

2. Провести психодіагностику когнітивної сфери дітей молодшого шкільного віку з розладами аутистичного спектру, виявити її особливості, підтвердити або спростувати гіпотезу

Аналіз основних досліджень і публікацій. Досвід дослідження аутизму накопичується у працях визнаних зарубіжних вчених та практиків, таких як М. Барбер, Б. Скіннер, М. Ліблінг, І. Ловаас, Л. Каннер, Г. Аспергер, О. Нікольська, Л. Нурієва, Р. Шрам, Е. Шоплер, П. Якобсон, Б. Вінчур, а також вітчизняних вчених: К. Островська, О. Романчук, Т. Скрипник, Г. Хворова, В. Тарасун, А. Чуприков, Д. Шульженко, О. Доленко [5, с. 24-29].

Видатні психологи Ж. Піаже та Л. Виготський розробляли онтогенетичну лінію когнітивного розвитку. Для Ж. Піаже когнітивний розвиток виглядає як природний процес, в якому логіко-математичні структури є детермінантами, що властиві суб'єктові і розкриваються в інтелекті під час його дозрівання. Л. Виготський підкреслював важливість культурного опосередкування у когнітивному розвитку, зокрема через знаки та мову. Ж. Піаже бачив зовнішній світ як послідовні індивідуальні дії з об'єктом. Л. Виготський розглядав зовнішній світ як історично сформовані, опосередковані знаками форми спільної діяльності людей. При цьому, за Л. Виготським, індивідуальний суб'єкт увійшовши в цю діяльність, перетворює зовнішні колективні форми діяльності на внутрішні форми.

Ж. Піаже вважав, що програма когнітивного розвитку закладена у генотипі особи, в її вроджених неврологічних структурах.

Проблему аутизму розглядають численні дослідники, включаючи українських вчених, таких як Я. Багрій, І. Марцинковський, І. Логвінова, К. Островська, О. Романчук, Д. Шульженко, Т. Скрипник та інші [7, с. 342-345].

Міжнародна класифікація функціонування обмеження життєдіяльності та здоров'я, яка дозволяє виявити функційні обмеження дітей з особливими освітніми потребами, у дітей з РАС вказує на такі типові комунікаційні труднощі:

- Комунікація з дорослими і однолітками
- Взаємний обмін думками письмовим, усним, знаковим або іншим способом мовлення
- Отримання інформації про об'єкти світу з позиції причинно-наслідкової діяльності
- Розуміння прихованого змісту усних повідомлень і символів (малюнків, жестів)
- Виконання дій, що дозволяють інтерпретувати та зрозуміти письмовий матеріал [9, с. 15-16].

З огляду на це, можна зробити висновок, що важливою складовою підготовки до психологічної корекції пізнавальної сфери у дітей з розладами аутистичного спектру є глибокий теоретичний аналіз цього питання [8, с. 112].

Виклад основного матеріалу дослідження. Вперше термін «аутистичні порушення» увійшов до психологічного та медичного лексикону завдяки Е. Блейлеру, коли він досліджував особливості мислення у пацієнтів із шизофренією. До цього моменту цей термін використовували філософи, щоб описувати свідоме або несвідоме уникнення людиною зовнішнього впливу. Філософи розглядали цей термін як прояв надмірної чутливості психіки або душевної невірноважності, через яку людина сприймала світ лише через призму свого «Я».

Середина двадцятого століття стала часом глибокого дослідження аутистичних особливостей особистості, завдяки роботам Л. Каннера та Г. Аспергера. Їхні дослідження призвели до визначення аутистичних порушень в структурі аутистичного синдрому.

Синдроми, що були описані цими авторами, мали спільні риси у ході розвитку хвороби. Багато з клінічних ознак, описаних Л. Каннером, таких як відчуженість, напоягання на рутині, специфічні порушення уваги, тепер є частиною діагностичних критеріїв МКХ-10 та DSM-5. Однак діти, описані Г. Аспергером, вирізнялися від дітей Л. Каннера тим, що мали менше виражене затримки в розвитку інтелекту та мови. [3, 51 с.]

Концепції Г. Аспергера та Л. Каннера були подальше розвинуті науковцями всього світу. Наприклад, у 1986 році у м. Стефенбург та м. Гілберг виділили групу аутистичних порушень, яку назвали «спектральними розладами», аналогічними аутистичному спектру, але не відповідними всім його критеріям. У 1988 році Л. Вінг визначила групу порушень, які були названі «розладами аутистичного спектра» (РАС) і об'єднані тріадою симптомів. Відтоді критерії діагностики РАС зазнали певних змін, що відображено в DSM-5 порівняно з DSM-4 [2, с. 47].

Нова версія DSM-5 використовує єдину діагностичну категорію аутизму, яка характеризується:

- стійким дефіцитом соціальної комунікації та соціальної взаємодії, не враховуючи загальної затримки розвитку;
- обмеженими, повторюваними формами поведінки, інтересів та активностей;
- появою порушень у ранньому дитинстві (які можуть не проявлятися до того моменту, поки соціальні вимоги не перевищують можливості дитини);
- порушеннями повсякденного функціонування.

Таким чином, у DSM-5 відмінено діагностичну категорію розладу Аспергера, забезпечивши заміну концепції дуалізму розладу на концепцію «спектра» [4, с. 54].

Л. Вінг сформулювала три основні типи порушень при аутизмі: якісні порушення соціальної взаємодії, якісні порушення вербальної та невербальної комунікації, уяви та суттєво обмежене коло інтересів та діяльності загалом. Ця тріада симптомів має різну ступінь вираженості, тому групи подібних розладів Вінг назвала розладами аутистичного спектру, які є основою для сучасного розуміння клінічних аспектів аутизму. Вони вважаються змінами у способі взаємодії дитини з оточуючим світом, ускладненнями в організації власної поведінки та використанні знань, умінь для взаємодії з людьми.

Вчені В. Лебединський та О. Нікольська підкреслюють, що у дітей з аутизмом первинними порушеннями є специфічна недостатність психічного тону, сенсорна та емоційна гіперестезія, яка проявляється як хворобливо чутлива реакція на світло, звук, дотик, спричинюючи афективний дискомфорт у взаєминах з навколишнім середовищем, зокрема, з людьми [5, с. 45].

У контексті нашого дослідження важливою є думка Д. Шульженка, який вказує на те, що при аналізі дитини з аутизмом варто сприймати її як особистість і враховувати її

індивідуальний потенціал, оцінюючи комплексно через визначення потреб, здібностей, уподобань, настанов тощо [10, с. 45].

Тому під час психолого-педагогічної діагностики доцільно враховувати потенціал кожної дитини, оцінювати її можливості на основі визначення потреб, здібностей, уподобань та внутрішніх настанов.

Дослідження особливостей когнітивних функцій дітей молодшого шкільного віку з аутизмом може забезпечити індивідуальний підхід до їх навчання та виховання. Зарубіжні вчені, як Е. Меш та Д. Вольф, вказують на такий дефіцит когнітивних функцій у дітей з аутизмом як навички обробки інформації, увага, плануванні дій [5, с. 50].

У сенсорно-перцептивних порушеннях, які є складовою розладів аутистичного спектру, виділяють таке явище, як сенсорну домінантність. Вона полягає у тому, що дитина фокусує увагу лише на певних стимулах, ігноруючи інші (наприклад, реагує лише на зорові стимули). «Overselectivity» – це тенденція фокусуватися лише на окремих характеристиках предметів, ігноруючи інші важливі ознаки. У дітей з аутизмом також часто спостерігається «тунельний» зір та слух, що призводить до вузької уваги на деталях та ускладнює сприйняття цілісного зображення предметів та подій [5, с. 53].

За словами У. Фріта, при аутизмі порушується здатність об'єднувати окремі частини інформації в цілісне уявлення, пов'язане з контекстом. Порушення психічного тону та підвищена сенсорна та емоційна чутливість у дітей з аутизмом призводять до низького розвитку уваги, зокрема у процесах активації, переключення та концентрації. Це може призводити до нездатності дитини зосередити увагу на новому предметі та ускладнювати їх взаємодію з оточенням.

Порушення мислення у дітей з аутизмом зумовлює труднощі у символізації інформації, розумінні причинно-наслідкових зв'язків та утворенні саморегуляції поведінки. Вони також відзначають проблеми у сприйнятті, такі як відображення незначної кількості візуальних ознак об'єкта, труднощі у керуванні поглядом, недостатня тривалість візуальної фіксації, вузька увага тощо. Такі труднощі призводять до погіршення сприйняття форм, кольору, об'єму предметів.

Таким чином, дослідження пізнавальних особливостей дітей з розладами аутистичного спектру допоможе розробити індивідуальний підхід до їх навчання та виховання, враховуючи їх потреби, здібності та специфічні реакції на навколишній світ [5, с. 54-55].

Сучасна вчена з України, Т. Скрипник, при аналізі багатьох психолого-педагогічних досліджень дитячого аутизму, зазначає певні особливості розвитку їхньої пізнавальної сфери. Зокрема, вона вказує на фрагментарність перцептивної обробки інформації, що призводить до порушення цілісності уявлення про світ у свідомості дитини. Також вона відзначає високорозвинену механічну зорову та асоціативну пам'ять. Проте спроможність інтерпретувати сприйняту інформацію та розуміти її смисл обмежена. Це може призводити до негнучкого мислення, яке виявляється у нездатності адекватно сприймати та розуміти навколишні події.

Дослідниця також вказує на порушення в мовленні, зокрема, у цілеспрямованому комунікативному та експресивному процесі мовлення. Це може виявлятися в формах відставання, відсутності або стереотипіях у мові. Додатково, вона стверджує, що у дітей з розладами аутистичного спектру спостерігається затримка у формуванні феномену «Я» та самосвідомості загалом [8, с. 170].

Для реалізації ефективного психолого-педагогічного супроводу дитини з аутизмом необхідним етапом є вивчення її індивідуальних психологічних особливостей.

У дослідженнях брали участь 26 дітей молодшого шкільного віку КЗ «Жмеринський ліцей №4», КЗ «Жмеринський ліцей №3», КЗ «Жмеринський ліцей №5» віком від 6 до 9 років з аутистичними порушеннями. Для вивчення когнітивних особливостей дітей зі спектром аутистичних порушень в шкільній установі були використані такі методики: Шкала оцінювання проявів дитячого аутизму (CARS), «Проба Хеда», «Діагностика зорової пам'яті», «Діагностика слухової пам'яті», «4 зайвий», «Дошка Сегена», «Кулак-палець», «Копіювання простих фігур». Шкала оцінювання проявів дитячого аутизму (CARS) має наступні градації: 15–30 – не аутизм; 30–37 – легка або помірна форма аутизму; 37–60 – важкий аутизм.

Варто зазначити, що бальна оцінка параметрів за використаними методиками організована як система штрафів: 6 – найнижчий, 5 –

Таблиця 1

Загальний рівень вираження аутизму	Система штрафів: 6 – найнижчий, 5 – низький, 4 – нижче середнього, 3 – середній, 2 – достатній, 1 – високий						
	Проба Хеда	Зорова пам'ять	Слухова пам'ять	4-й зайвий	Дошка Сегена	Кулак-палець	Копіювання простих фігур
35	4	5	5	5	5	6	3
37	5	4	5	4	5	5	3
38	5	5	5	5	6	6	4
47	6	6	6	6	6	6	5
55	6	6	6	6	6	6	6
33	5	4	6	3	5	4	5
37	4	5	5	3	5	6	6
32	5	5	6	4	6	6	6
38	6	6	6	5	6	4	4
31	6	6	6	6	5	5	5
31	5	4	3	5	4	5	5
31	4	5	3	4	5	6	6
36	5	5	4	5	6	6	6
40	6	6	5	6	6	6	6
38	5	6	6	5	5	6	6
56	6	4	6	6	6	5	5
35	5	5	5	5	6	6	4
33	4	5	6	4	5	6	5
39	5	6	6	5	4	6	6
43	6	6	6	6	5	6	6
38	6	4	6	6	6	5	5
34	5	5	5	5	6	6	4
35	4	5	6	4	5	4	5
Кореляційні дані	0,761744	0,597672	0,593409	0,851119	0,52367	0,814049	0,763762

низький, 4 – нижче середнього, 3 – середній, 2 – достатній, 1 – високий. Тобто, чим вищий бал у цифровому еквіваленті, тим гірше виконана проба, а отже, тим нижчий рівень функціонування тих чи інших психічних функцій.

Ми отримали прямі кореляції ступеня аутизму з наступними методиками: «Проба Хеда» ($r = 0,7$, при $p < 0,01$), «Зорова пам'ять» ($r = 0,6$, при $p < 0,01$), «Слухова пам'ять» ($r = 0,79$, при $p < 0,01$), «4 зайвий» ($r = 0,8$, при $p < 0,01$), «Дошка Сегена» ($r = 0,5$, при $p < 0,01$), «Кулак-Палець» ($r = 0,8$, при $p < 0,01$), «Копіювання простих фігур» ($r = 0,7$, при $p < 0,01$).

Висновки. Гіпотеза щодо ступіню аутизму і взаємозв'язку з рівнем розвитку когнітивних функцій підтверджена.

Отже, аналіз кореляцій ступеня аутизму та рівня розумового розвитку з виділеними факторами та параметрами засвідчує їх сильну взаємну залежність і дає підстави для припу-

щення, що, вплив на отримані фактори, а саме, здійснення корекційної роботи, спрямованої на подолання порушення у встановленні емоційного контакту спеціалістів з аутичною дитиною, на активізацію пізнавальних процесів аутичної дитини, на сенсорну інтеграцію аутичних дітей для подолання їх надвразливості, а також вплив на такі сфери, як рухи і дії, гнозис, мовленнєві функції, пам'ять, сприятиме зниженню ступеня аутизму та підвищенню рівня розумового розвитку дитини.

Перспективи подальших досліджень. Подальшою актуальною науковою проблемою, досліджень є розроблення теоретико-методичних засад психологічного супроводу батьків дітей, що мають аутистичні розлади, формування компонентів їх компетентності, навчання навичкам стресостійкості, розроблення психологічної моделі абілітації та навчання дітей з аутизмом, у якій активну участь прийматимуть батьки.

Література:

1. Душка А. Л. Діагностика і корекція аутизму: метод. рекомендації. Одеса : Астропрінт, 2013. 45 с.
2. Марценковський І., Марценковський Д. Розлади спектра аутизму: питання ранньої діагностики. – 2013. – Режим доступу до ресурсу: Журнал «НейроNews: психоневрологія та нейропсихіатрія». URL: [https://neuronews.com.ua/uploads/issues/2023/5\(141\)/nn23_5-141_all.pdf](https://neuronews.com.ua/uploads/issues/2023/5(141)/nn23_5-141_all.pdf). (дата звернення: 28.08.2023).
3. Марценковський І., Дубовик К. Дитяча психіатрія: погляд через призму DSM-5. Журнал «НейроNews: психоневрологія та нейропсихіатрія». URL: [https://neuronews.com.ua/uploads/issues/2014/8\(63\)/9818408372.pdf](https://neuronews.com.ua/uploads/issues/2014/8(63)/9818408372.pdf) (дата звернення: 28.08.2023).
4. Недозим І. В. Особливості соціального інтелекту дітей дошкільного віку з розладами аутистичного спектру : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.08. Київ, 2019. 189 с.
5. Олексюк В. Р., Павелко О. П. Особливості розвитку та психокорекції пізнавальної сфери дітей з РАС. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. 2022. № 1. 129 с.
6. Островська К., Качмарик Х., Дробіт Л. Основи діагностики дітей з розладами аутистичного спектра. Навчальний посібник, Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Ів. Франка, 2017. 124 с.
7. Сивик Г. Особливості когнітивного розвитку дітей молодшого шкільного віку із розладами спектра аутизму. Науковий часопис. Спеціальна психологія. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 27 травня 2014. С. 342–345
8. Скрипник Т. Діти з аутизмом в інклюзії: сценарії успіху : монографія. Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2019. 208 с.
9. Хворова Г. М. Комплексна психолого-педагогічна технологія корекції розвитку активності дитини з аутизмом : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.03. Київ, 2010. 19 с.
10. Шульженко Д. Основи психологічної корекції аутистичних порушень у дітей: монографія. Київ : Київ, 2009. 385 с.

References:

1. Dushka, A. L. (2013). Diagnostics and correction of autism: method. recommendations [Diagnosis and correction of autism: method. recommendations]. Odesa: Astroprint [in Ukrainian].
2. Martsenkovsky, I., & Martsenkovsky, D. (2013). Rozlady spektra autizmu: pytannya rann'oyi diahnozyky [Autism spectrum disorders: issues of early diagnosis]. Retrieved from ftp: <https://neuronews.com.ua/ru#gsc.tab=0>. [https://neuronews.com.ua/ua/archive/2013/1\(46\)/article-754/rasstroystva-spektra-autizma-voprosy-ranney-diaagnostiki#gsc.tab=0](https://neuronews.com.ua/ua/archive/2013/1(46)/article-754/rasstroystva-spektra-autizma-voprosy-ranney-diaagnostiki#gsc.tab=0) [in Ukrainian].
3. Marcenkovsky I., Dubovik K. (2014). Dytyacha psykhiiatriya: pohlyad cherez pryzmu DSM-5 [Child psychiatry: a view through the prism of DSM-5]. Retrieved from ftp: http://ispukr.org.ua/articles/19/190402_d.pdf <https://neuronews.com.ua/ru#gsc.tab=0>. [https://neuronews.com.ua/ua/archive/2014/8\(63\)/article-1436/detskaya-psihiatriya-vzglyad-cherez-prizmu-dsm-5#gsc.tab=0](https://neuronews.com.ua/ua/archive/2014/8(63)/article-1436/detskaya-psihiatriya-vzglyad-cherez-prizmu-dsm-5#gsc.tab=0) [in Ukrainian].
4. Nedozim, I. V. (2019). Osoblyvosti sotsial'noho intelektu ditey doshkil'noho viku z rozladamy autystychnoho spektru [Peculiarities of social intelligence of preschool children with autistic spectrum disorders]

Candidate's thesis. Institute of Special of Pedagogy and Psychology named after Mykola Yarmachenko National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv. Retrieved from ftp: http://ispukr.org.ua/articles/19/190402_d.pdf. [in Ukrainian].

5. Oleksyuk V. R., Pavelko, O. P. (2022). Osoblyvosti rozvytku ta psykhotekorektsiyi piznaval'noyi sfery ditey z RAS. Naukovi zapysky Tavriys'koho natsional'noho V.I. Vernads'kyy, Seriya Psykholohiya, [Peculiarities of development and psychocorrection of the cognitive sphere of children with ASD]. *Naukovi zapysky Tavriys'koho natsional'noho V.I. Vernads'kyy, Seriya Psykholohiya* – Scientific notes of the Tavri National V.I. Vernadskyi, Psychology series, (1). Retrieved from ftp: <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2022.1/20> [in Ukrainian].

6. Ostrovska K., Kachmarik H., Drobit L. (2017). Osnovy diahnozyty ditey z rozladamy spektru autyzmu. Pidruchnyk [Basics of diagnosing children with autism spectrum disorders. Tutorial]. *Vydavnychyy tsentr LNU imeni Ivana Franka* – Ivan Franko LNU Publishing Center. Retrieved from ftp: <https://dnmcp.com.ua/sites/default/files/2019-02/19/5/Posibnyk.%20Osnovi%20diagnostiki%20ditey%20z%20RAS.pdf> [in Ukrainian].

7. Sivyk, H. (2014). Osoblyvosti kognityvnoho rozvytku ditey molodshoho shkil'noho viku z rozladamy spektru autyzmu. [Peculiarities of cognitive development of children of primary school age with autism spectrum disorders]. *Naukovyy zhurnal. Spetsial'na psykholohiya* – Scientific journal. Special psychology. Retrieved from ftp: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/7674/Syvyk.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [in Ukrainian].

8. Skrypnyk T. V. (2019). Pidhotovka dytyny z rozladamy autystychnoho spektru do navchannya v navchal'nomu zakladi. [Preparation of a child with autistic spectrum disorders to study in an educational institution]. *Kyyiv. un-t im. B. Hrinchenka* – Kyiv: Kyiv. University named after B. Hrinchenko [in Ukrainian].

9. Khvorova H. (2010). Kompleksna psykholoho-pedahohichna tekhnolohiya korektsiyi diyal'nisnoho rozvytku dytyny z autyzmom. [Complex psychological and pedagogical technology for correcting the activity development of a child with autism]. *Doctor's thesis*. Kyiv: National Pedagogical University named after M.P. Dragomanov Retrieved from ftp: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/9784/100082240.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [in Ukrainian].

10. Shulzhenko D. I. (2009). Osnovy psykholohichnoyi korektsiyi autychnykh travm u ditey: monohrafiya [Basics of psychological correction of autistic injuries in children: monograph]. Kyiv: National Pedagogical University named after M.P. Dragomanov [in Ukrainian].

УДК 37.03

DOI <https://doi.org/10.32689/maup.psych.2023.2.7>**Олена СТАРИНСЬКА**

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри прикладної психології та логопедії,
Бердянський державний педагогічний університет, вул. Шмідта, 4, м. Бердянськ, Україна, 71100
ORCID: 0000-0003-4601-4152

Olena STARYNSKA

PhD in Psychology, Associate Professor, Associate Professor at the Applied Psychology and Speech Therapy
Department, Berdiansk State Pedagogical University, 4, Schmidt Str., Berdiansk, Zaporizhzhia region,
Ukraine, 71100
ORCID: 0000-0003-4601-4152

ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНІМИ ПОТРЕБАМИ

GENDER FEATURES OF SOCIAL INTELLIGENCE OF HIGHER EDUCATION APPLICANTS WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS

Мета статті: розкрити результати емпіричного дослідження гендерних особливостей соціального інтелекту здобувачів вищої освіти з особливими освітніми потребами (105 чоловічої й 119 жіночої статі). **Методологія:** аналіз, тест вивчення соціального інтелекту Дж. Гілфорда і М. О'Саллівена, критерій ϕ^* -кутового перетворення Р. Фішера. **Висновки.** Соціальний інтелект – це складний комплекс здатностей, які дозволяють особистості досягати успіху у взаємодіях із іншими людьми. Щодо загального показника соціального інтелекту, порівняно з досліджуваними чоловічої статі, емпірично визначено статистично значуще перевищення кількості досліджуваних жіночої статі з нижчим від середнього і статистично значуще заниження – із середнім рівнем. Низький рівень виявлено в значній кількості досліджуваних чоловічої статі; вищий від середнього рівень – достатньо невеликої кількості досліджуваних жіночої статі. Щодо здатності правильно розуміти соціальні взаємодії інших людей, порівняно з досліджуваними чоловічої статі, зафіксовано статистично значуще перевищення кількості досліджуваних жіночої статі із середнім і статистично значуще заниження – з вищим від середнього рівнем. Низький рівень помічено в досліджуваних чоловічої статі. Щодо здатності правильно розуміти прояви невербальної поведінкової експресії інших людей, порівняно з досліджуваними чоловічої статі, визначено статистично значуще перевищення кількості досліджуваних жіночої статі з низьким і статистично значуще заниження – з нижчим від середнього рівнем. Середній рівень помічено в досліджуваних жіночої статі. Вищий від середнього рівень у досліджуваних відсутній. Щодо здатності правильно розуміти прояви вербальної поведінкової експресії інших людей, порівняно з досліджуваними чоловічої статі, встановлено статистично значуще перевищення кількості досліджуваних жіночої статі із середнім рівнем. Низький рівень мають досліджувані чоловічої статі. Щодо здатності правильно прогнозувати поведінку інших людей, порівняно з досліджуваними чоловічої статі, визначено статистично значуще перевищення кількості досліджуваних жіночої статі із середнім рівнем. Вищий від середнього рівень має достатньо невелика кількість досліджуваних жіночої статі. Низького рівня не має. Високий рівень соціального інтелекту відсутній.

Ключові слова: соціальний інтелект, здатність, досліджувана жіночої статі, досліджуваний чоловічої статі, здобувач вищої освіти.

The purpose of the article: to reveal the results of an empirical study of the gender features of social intelligence of higher education applicants with special educational needs (105 male and 119 female). **Methodology:** analysis, a social intelligence studying test of J. Guilford and M. O'Sullivan, criterion ϕ^* of the angular transformation of R. Fisher. **Conclusions.** Social intelligence is a difficult complex of abilities that allow personality to succeed in interactions with other people. Concerning the overall indicator of social intelligence, compared to the male under study, the statistically significant excess of the number of female respondents with lower than the average and statistically significant lowness is determined by the average level. Low levels were found in a large number of male respondents; higher than the average level are a sufficient small number of female respondents. With regard to the ability to properly understand the social interactions of other people, compared to the male respondents, a statistically significant excess of the number of female respondents with average and statistically significant lowness is determined by the higher than the average level. Low levels are observed in the male respondents. With regard to the ability to properly understand the manifestations of non-verbal behavioral expression of other people, compared to the male respondents, a statistically significant excess of the number of women respondents with low and statistically significant lowness is determined – with a lower than the average level. The average level is observed in the female respondents. The higher than the average level in the respondents is absent. With regard to the ability to properly understand the manifestations of verbal behavioral expression of other people, compared to the male respondents, a statistically significant excess of the number of women respondents with an average level is established. Low levels have male respondents. Regarding the ability to properly predict the behavior of other people compared to the male respondents, the statistically significant excess of the number of women respondents with an average level is determined. A sufficiently small number of female respondent are higher than the average level. There is no low level. There is no high level of social intelligence.

Key words: social intelligence, ability, female respondent, male respondent, higher education applicant.

Постановка проблеми. Вивчення соціального інтелекту, як провідного чинника ефективної соціально-психологічної адаптації особистості, набуває дедалі більшої актуальності в умовах інтеграції Української держави до Європейського соціокультурного простору. В зв'язку із трансформацією сфери вищої освіти і запровадженням академічної мобільності необхідно розвивати соціальний інтелект здобувачів вищої освіти, що підтверджують положення Закону України «Про вищу освіту». Зазначене підвищує значущість емпіричних досліджень чинників розвитку соціального інтелекту здобувачів вищої освіти для психологічної науки і практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В іноземних і вітчизняних емпіричних дослідженнях презентовано певні аспекти проблеми чинників розвитку соціального інтелекту здобувачів вищої освіти. Встановлено, що розвиток соціального інтелекту здобувачів вищої освіти Пакистану не залежить від їхньої гендерної належності й величини населеного пункту проживання (міста чи села), проте суттєво залежить від віку. Визначено підвищення рівня соціального інтелекту з віком досліджуваних [3]. Доведено, що використання “WhatsApp” в смартфоні впливає на мотивацію досягнення здобувачок вищої освіти Саудівської Аравії, однак не зумовлює вплив на їхній соціальний інтелект [2]. Виявлено залежність від віку рівня соціального інтелекту й в українських досліджуваних. А саме, рівні розвитку соціального інтелекту здобувачів вищої освіти є нижчими, порівняно з працюючими досліджуваними середнього зрілого віку [1]. Проведений теоретичний аналіз сучасних іноземних і вітчизняних емпіричних наукових досліджень засвідчив, що психологи не вивчали розвиток соціального інтелекту українських здобувачів вищої освіти з особливими освітніми потребами, залежно від їхньої гендерної належності.

Мета статті: презентувати результати емпіричного вивчення гендерних особливостей соціального інтелекту здобувачів вищої освіти з особливими освітніми потребами.

Виклад основного матеріалу. На наш погляд, соціальний інтелект – це складний комплекс здатностей особистості, які дозволяють їй досягати успіху в ситуаціях взаємодій із іншими людьми [1].

Вивченню соціального інтелекту і досягненню визначеної мети сприяло використання відповідного тесту Дж. Гілфорда і М. О’Саллівена [4], що був адаптований О. Михайловою (Альошиною). Тест складається із субтестів, які дозволяють визначати

рівні здатностей досліджуваних щодо розуміння: різних ситуацій взаємодій із життя інших людей (1 субтест), проявів невербальної (2 субтест) і вербальної (3 субтест) поведінкової експресії інших людей, а також здатностей передбачати їхню поведінку (4 субтест). Сума балів за усіма субтестами є загальним показником соціального інтелекту досліджуваних.

Для статистичної обробки одержаних кількісних даних застосовувався критерій ϕ^* -кутового перетворення Р. Фішера. Відзначимо, що позначення * використано для значення критерію ϕ^* , якщо $p \leq 0,01$; позначення ** – для значення критерію ϕ^* , якщо $p \leq 0,05$. Критичні значення критерію $\phi^*=1,64$ (якщо $p \leq 0,05$); $\phi^*=2,31$ (якщо $p \leq 0,01$).

В дослідженні взяли участь 224 здобувачі вищої освіти з особливими освітніми потребами закладів вищої освіти міст Київ, Кам’янець-Подільський і Бердянськ (на цей час тимчасово переміщеного до міста Запоріжжя). Вік досліджуваних – 17-22 рр. З-поміж досліджуваних було 105 чоловічої статі та 119 жіночої статі.

Одержані кількісні дані щодо рівнів загального показника соціального інтелекту досліджуваних чоловічої й жіночої статі подано на рис. 1.

Як помітно з рис. 1, найбільшу кількість досліджуваних жіночої (81,52 %) статі й значно меншу – чоловічої (40 %) статі вирізняє нижчий від середнього рівень загального показника соціального інтелекту. Відмінності є статистично значущими ($\phi^*=6,595^*$). Досліджуваним із цим рівнем властива здатність пізнавати і правильно розуміти поведінку інших людей для досягнення успіху в майже одній четвертій частині взаємодій із ними. Достатньо невелику кількість досліджуваних чоловічої (20 %) статі й значно меншу жіночої (9,24 %) статі характеризує середній рівень загального показника соціального інтелекту. Визначено статистично значущі відмінності ($\phi^*=2,323^*$). Досліджуваним із цим рівнем властива здатність пізнавати і правильно пояснювати поведінку інших людей настільки, щоб досягати успіху майже в половині взаємодій із ними.

В достатньо значній кількості досліджуваних чоловічої (40 %) статі встановлено низький рівень загального показника соціального інтелекту. Досліджуваних із цим рівнем характеризує така здатність пізнавати й правильно пояснювати поведінку інших людей, що дозволяє їм досягати успіху в окремих соціальних взаємодіях. В досліджуваних жіночої статі низького рівня не визначено. В невеликій кількості досліджуваних жіночої

Рис. 1. Рівні загального показника соціального інтелекту досліджуваних чоловічої й жіночої статі

(9,24 %) статі помічено вищий від середнього рівень загального показника соціального інтелекту. Досліджувані з цим рівнем здатні пізнавати і правильно розуміти поведінку інших людей так, що вони досягають успіху майже в трьох четвертих частинах взаємодій із ними. В досліджуваних чоловічої статі вищого від середнього рівня не виявлено. Високий рівень загального показника соціального інтелекту в досліджуваних не зафіксований.

Отже, на протигагу досліджуваним чоловічої статі, встановлено статистично значуще перевищення кількості досліджуваних жіночої статі з нижчим від середнього рівнем і статистично значуще заниження – із середнім рівнем загального показника соціального інтелекту. Низький рівень виявлено лише в значній кількості досліджуваних чоловічої статі; вищий від середнього рівень – достатньо невеликої кількості досліджуваних жіночої статі. Високий рівень у досліджуваних не визначено.

Кількісні дані щодо рівнів здатності досліджуваних чоловічої й жіночої статі правильно розуміти соціальні взаємодії між іншими людьми висвітлено на рис. 2.

З рис. 2 видно, що достатньо велику кількість досліджуваних чоловічої (40 %) статі й достатньо велику – жіночої (36,13 %) статі характеризує нижчий від середнього рівень здатності правильно розуміти соціальні взаємодії інших людей. Відмінності є статистично незначущими ($\phi^*=0,597$). Досліджувані з цим рівнем мають здатність правильно розуміти майже одну четверту частину ситуацій соціальних взаємодій інших людей. Достатньо невелику кількість досліджуваних чоловічої (20 %) статі й значно більшу – жіночої

(45,38 %) статі вирізняє середній рівень здатності правильно розуміти соціальні взаємодії між іншими людьми. Відмінності виявилися статистично значущими ($\phi^*=4,123^*$). Досліджувані з цим рівнем мають здатність правильно розуміти майже половину ситуацій взаємодій між іншими людьми.

Достатньо незначній кількості досліджуваних чоловічої (20 %) й жіночої (18,49 %) статі властивий вищий від середнього рівень здатності правильно розуміти соціальні взаємодії між іншими людьми. Відмінності статистично незначущі ($\phi^*=0,284$). Досліджувані з цим рівнем мають здатність правильно розуміти майже три четверти частини ситуацій взаємодій між іншими людьми. В достатньо невеликої кількості досліджуваних чоловічої (20 %) статі помічено низький рівень здатності правильно розуміти соціальні взаємодії інших людей. Досліджувані з цим рівнем мають здатність правильно розуміти лише окремі ситуації взаємодій між іншими людьми. В досліджуваних жіночої статі низького рівня не встановлено. Високого рівня здатності правильно розуміти соціальні взаємодії між іншими людьми в досліджуваних не помічено.

Отож, порівняно з досліджуваними чоловічої статі, виявлено статистично значуще перевищення кількості досліджуваних жіночої статі із середнім, статистично значуще заниження – з вищим від середнього і статистично незначуще заниження – з нижчим від середнього рівнем здатності правильно розуміти соціальні взаємодії між іншими людьми. Низький рівень помічено лише в досліджуваних чоловічої статі. Високого рівня у досліджуваних не має.

Одержані кількісні дані щодо рівнів здатності досліджуваних чоловічої й жіночої статі правильно розуміти прояви невербальної поведінкової експресії інших людей презентовано на рис. 3.

Як помітно з рис. 3, великій кількості досліджуваних чоловічої (80 %) й значно меншій – жіночої (26,9 %) статі притаманний нижчий від середнього рівень здатності правильно розуміти прояви невербальної пове-

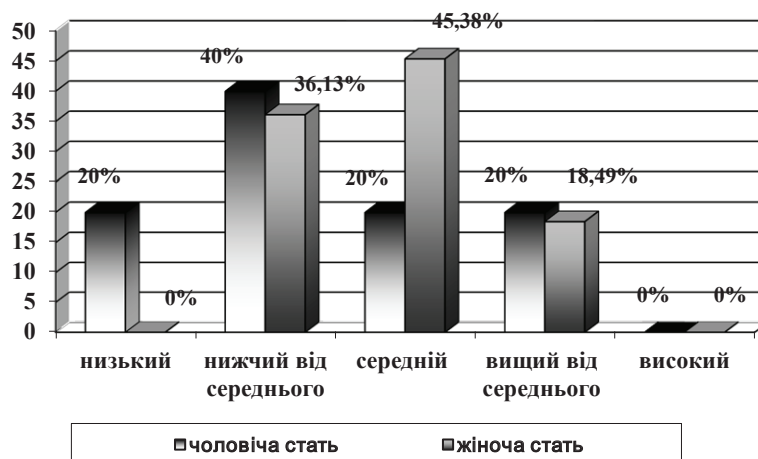

Рис. 2. Рівні здатності досліджуваних чоловічої й жіночої статі правильно розуміти соціальні взаємодії між іншими людьми

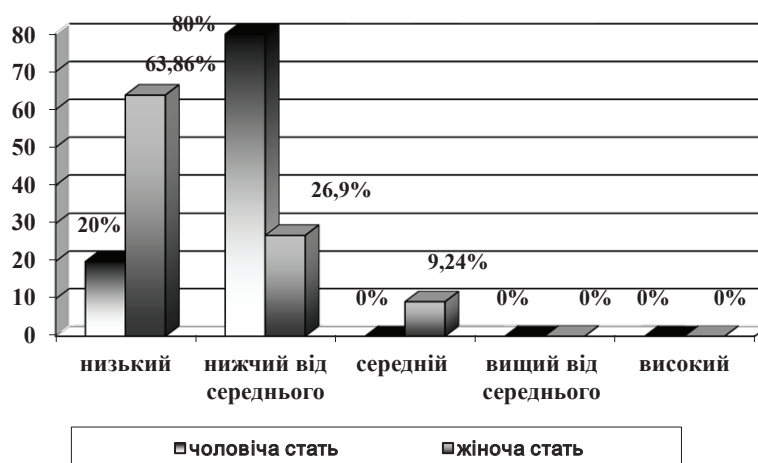

Рис. 3. Рівні здатності досліджуваних чоловічої й жіночої статі правильно розуміти прояви невербальної поведінкової експресії інших людей

дінкової експресії інших людей. Відмінності є статистично значущими ($\phi^*=8,387^*$). Досліджувані з цим рівнем здатні правильно розуміти майже одну четверту частину проявів невербальної поведінкової експресії інших людей. Достатньо невеликій кількості досліджуваних чоловічої (20 %) статі й значно більшій – жіночої (63,86 %) статі властивий низький рівень здатності розуміти соціальні взаємодії між іншими людьми. Відмінності є статистично значущими ($\phi^*=6,916^*$). Дослі-

джувані з цим рівнем здатні правильно розуміти лише окремі прояви невербальної поведінкової експресії інших людей.

Достатньо незначну кількість досліджуваних жіночої (9,24 %) статі вирізняє середній рівень здатності правильно розуміти прояви невербальної поведінкової експресії інших людей. Досліджувані з цим рівнем здатні правильно розуміти майже половину проявів невербальної поведінкової експресії інших людей. В досліджуваних чоловічої статі

середній рівень не встановлено. Вищого від середнього і високого рівнів здатності правильно розуміти прояви невербальної поведінкової експресії інших людей не виявлено.

Отже, порівняно з досліджуваними чоловічої статі, встановлено статистично значуще перевищення кількості досліджуваних жіночої статі з низьким і статистично значуще заниження – з нижчим від середнього рівнем здатності правильно розуміти прояви невербальної поведінкової експресії інших людей. Середній рівень помічено лише в досліджуваних жіночої статі. Вищого від середнього і високого рівнів у досліджуваних не визначено.

Одержані кількісні дані щодо рівнів здатності досліджуваних чоловічої й жіночої статі правильно розуміти прояви вербальної поведінкової експресії інших людей висвітлено на рис. 4.

Як видно з рис. 4, значну кількість досліджуваних чоловічої (40 %) й жіночої (45,38 %) статі характеризує нижчий від середнього рівень здатності правильно розуміти прояви вербальної поведінкової експресії інших людей. Відмінності статистично незначущі ($\phi^*=0,822$). Досліджуваним із цим рівнем притаманна здатність правильно розуміти прояви вербальної поведінкової експресії інших людей майже в одній четвертій частині соціальних взаємодій із ними. Достатньо невелику кількість досліджуваних чоловічої (20 %) статі й достатньо значну жіночої (36,13 %) статі вирізняє середній рівень здатності правильно розуміти прояви вербальної поведінкової експресії інших людей. Відмінності є статистично значущими ($\phi^*=2,704^*$). Досліджуваним із цим рівнем властива здатність правильно розуміти прояви вербальної поведінкової експресії

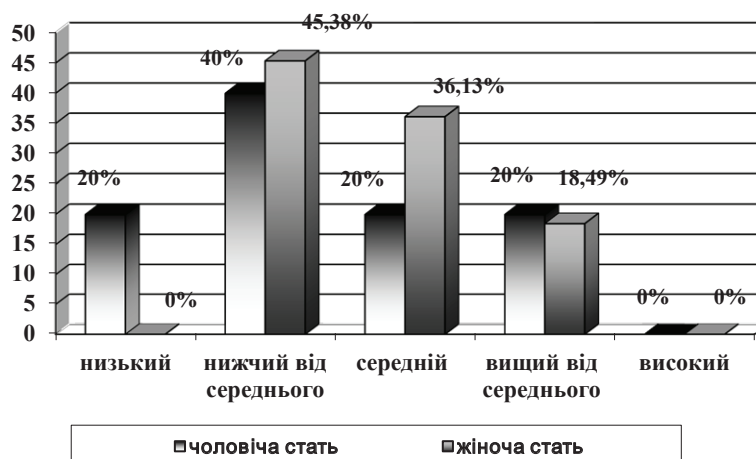

Рис. 4. Рівні здатності досліджуваних чоловічої й жіночої статі правильно розуміти прояви вербальної поведінкової експресії інших людей

ції інших людей майже в половині ситуацій взаємодій із ними.

В достатньо невеликій кількості досліджуваних чоловічої (20 %) статі визначено низький рівень здатності правильно розуміти прояви вербальної поведінкової експресії інших людей. Досліджувані з цим рівнем здатні правильно розуміти окремі прояви вербальної поведінкової експресії інших людей в соціальних взаємодіях із ними. В досліджуваних жіночої статі низького рівня не визначено.

В достатньо незначній кількості досліджуваних чоловічої (20 %) і жіночої (18,49 %) статі встановлено вищий від середнього рівень здатності правильно розуміти прояви вербальної поведінкової експресії інших

людей. Відмінності статистично незначущі ($\phi^*=0,284$). Досліджувані з цим рівнем здатні правильно розуміти прояви вербальної поведінкової експресії інших людей майже в трьох четвертих частинах ситуацій соціальних взаємодій. Високого рівня здатності правильно розуміти прояви вербальної поведінкової експресії інших людей у досліджуваних не виявлено.

Отже, порівняно з досліджуваними чоловічої статі, виявлено статистично значуще перевищення кількості досліджуваних жіночої статі із середнім, статистично незначуще заниження – з вищим від середнього і статистично незначуще перевищення – з нижчим від середнього рівнем здатності правильно

розуміти прояви вербальної поведінкової експресії інших людей. Низький рівень помічено лише в досліджуваних чоловічої статі. Високий рівень у досліджуваних відсутній.

Одержані кількісні дані щодо рівнів здатності досліджуваних чоловічої й жіночої статі правильно прогнозувати поведінку інших людей подано на рис. 5.

З рис. 5 помітно, що великій кількості досліджуваних чоловічої (80 %) статі й значно меншій жіночої (45,38 %) статі властивий нижчий від середнього рівень здатності правильно прогнозувати поведінку інших людей. Відмінності статистично значущі ($\phi^*=5,489^*$). Досліджувані з цим рівнем здатні правильно прогнозувати поведінку інших

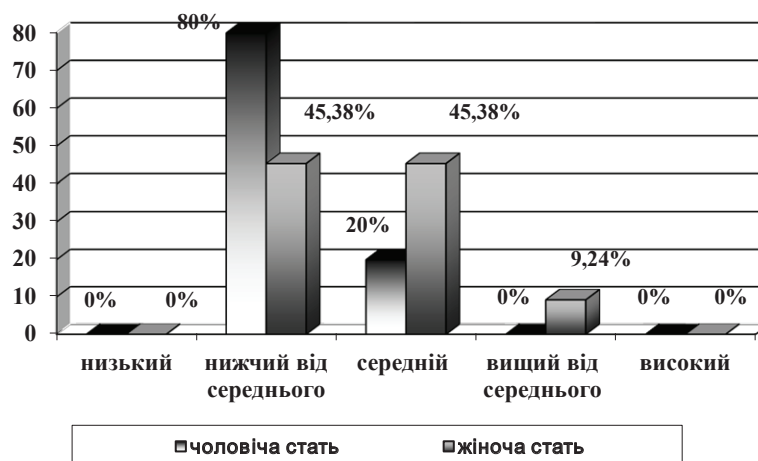

Рис. 5. Рівні здатності досліджуваних чоловічої й жіночої статі правильно прогнозувати поведінку інших людей

людей майже в одній четвертій частині ситуацій соціальних взаємодій із ними. Достатньо невеликій кількості досліджуваних чоловічої (20 %) статі й значно більшій – жіночої (45,38 %) статі властивий середній рівень здатності правильно прогнозувати поведінку інших людей. Відмінності є статистично значущими ($\phi^*=4,123^*$). Досліджувані з цим рівнем здатні правильно прогнозувати поведінку інших людей майже в половині ситуацій взаємодій із ними.

Достатньо невелику кількість досліджуваних жіночої (9,24 %) статі вирізняє вищий від середнього рівень здатності правильно прогнозувати поведінку інших людей. Досліджувані з цим рівнем здатні правильно прогнозувати поведінку інших людей майже в трьох четвертих частинах ситуацій взаємодій із ними. В досліджуваних чоловічої статі вищий від середнього рівень відсутній.

Отже, порівняно з досліджуваними чоловічої статі, виявлено статистично значуще заниження кількості досліджуваних жіночої статі з нижчим від середнього рівнем і статистично значуще перевищення – із середнім рівнем здатності правильно прогнозувати поведінку інших людей. Із вищим від середнього рівнем помічено лише невелику кількість

досліджуваних жіночої статі. Низького і високого рівнів здатності правильно прогнозувати поведінку інших людей у досліджуваних не встановлено.

Висновки. Одержані емпіричні результати підтвердили досягнення мети дослідження. Соціальний інтелект виступає складним комплексом здатностей особистості, які дозволяють їй досягати успішного результату у взаємодіях із іншими людьми. Емпіричне вивчення здобувачів вищої освіти з особливими освітніми потребами дозволило резюмувати, що, порівняно з досліджуваними чоловічої статі, більшу кількість досліджуваних жіночої статі вирізняють вищі рівні загального показника і конструктивів (здатностей правильно розуміти соціальні взаємодії інших людей та їхню невербальну і вербальну поведінкову експресію та здатності правильно прогнозувати поведінку інших людей) соціального інтелекту. Однак високого рівня щодо загального показника і конструктивів соціального інтелекту в жодного досліджуваного не помічено.

Так, щодо загального показника соціального інтелекту, порівняно з досліджуваними чоловічої статі, визначено статистично значуще перевищення кількості досліджуваних жіночої статі з нижчим від середнього рівнем

і статистично значуще заниження – із середнім рівнем. Низький рівень виявлено лише в значній кількості досліджуваних чоловічої статі; вищий від середнього рівень – в достатньо невеликій кількості досліджуваних жіночої статі.

Щодо здатності правильно розуміти соціальні взаємодії між іншими людьми, порівняно з досліджуваними чоловічої статі, встановлено статистично значуще перевищення кількості досліджуваних жіночої статі із середнім рівнем і статистично значуще заниження – з вищим від середнього рівнем. Низький рівень зафіксовано лише в досліджуваних чоловічої статі.

Щодо здатності правильно розуміти прояви невербальної поведінкової експресії інших людей, порівняно з досліджуваними чоловічої статі, визначено статистично значуще перевищення кількості досліджуваних жіночої статі з низьким рівнем і статистично значуще заниження – з нижчим від середнього рівнем. Середній рівень виявлено лише в досліджуваних жіночої статі. Вищий від

середнього рівень не встановлено в жодного досліджуваного.

Щодо здатності правильно розуміти прояви вербальної поведінкової експресії інших людей, порівняно з досліджуваними чоловічої статі, виявлено статистично значуще перевищення кількості досліджуваних жіночої статі із середнім рівнем. Низький рівень мають лише досліджувані чоловічої статі.

Щодо здатності правильно прогнозувати поведінку інших людей, порівняно з досліджуваними чоловічої статі, визначено статистично значуще перевищення кількості досліджуваних жіночої статі із середнім рівнем. Щодо вищого від середнього рівня виявлено лише достатньо невелику кількість досліджуваних жіночої статі. Низького рівня в досліджуваних не помічено.

Перспективу подальших наукових пошуків визнаємо в емпіричному вивченні психологічних чинників розвитку конструктивних соціального інтелекту здобувачів вищої освіти з особливими освітніми потребами, зважаючи на їхню гендерну належність.

Література:

1. Старинська О. Особливості становлення соціального інтелекту особистості пізнього юнацького віку. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки : зб. наук. праць*. 2019. Вип. 8 (53). С. 5–14. [https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2019.8\(53\).09](https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2019.8(53).09)
2. Alshaibani M. H., Qusti E. S. The Role of Smartphone app “WhatsApp” on Achievement Motivation and Social Intelligence among Female Undergraduate Students. *Perspectives in Psychiatric Care*. 2021. Vol. 57(2). P. 597–603. <https://doi.org/10.1111/ppc.12582>
3. Asghar Ali, Iqbal Ahmad, Adnan Khan. Gender, Age and Locality Based Social Intelligence Differences of B. Ed. (Hons) Students. *Global Social Sciences Review (GSSR)*. 2019. Vol. IV, No. I. P. 145–149. [http://dx.doi.org/10.31703/gssr.2019\(IV-I\).19](http://dx.doi.org/10.31703/gssr.2019(IV-I).19)
4. Guilford J. P. The Nature of Human Intelligence. New York : McGraw-Hill, 1967. 538 p.

References:

1. Starynska O. V. Osoblyvosti stanovlennia sotsialnoho intelektu osobystosti piznoho yunatskoho viku [Peculiarities of Development of Social Intelligence Personality of Later Youth Age]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Dragomanova. Serii 12. Psykholohichni nauky : zbirnyk naukovykh prats aukovi pratsi MAUP. Psykholohiia*. 2019. Vyp. 8(53). S. 86–97. [https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2019.8\(53\).09](https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2019.8(53).09) [in Ukrainian]
2. Alshaibani M. H., Qusti E. S. The Role of Smartphone app “WhatsApp” on Achievement Motivation and Social Intelligence among Female Undergraduate Students. *Perspectives in Psychiatric Care*. 2021. Vol. 57(2). P. 597–603. <https://doi.org/10.1111/ppc.12582>
3. Asghar Ali, Iqbal Ahmad, Adnan Khan. Gender, Age and Locality Based Social Intelligence Differences of B. Ed. (Hons) Students. *Global Social Sciences Review (GSSR)*. 2019. Vol. IV, No. I. P. 145–149. [http://dx.doi.org/10.31703/gssr.2019\(IV-I\).19](http://dx.doi.org/10.31703/gssr.2019(IV-I).19)
4. Guilford J. P. The Nature of Human Intelligence. New York : McGraw-Hill, 1967. 538 p.

УДК 316.776.33

DOI <https://doi.org/10.32689/maup.psych.2023.2.8>**Інга ШЕРЕШКОВА**

ад'юнкт кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ (сил) гуманітарного інституту Національного університету оборони України, проспект Повітрофлотський, 28, м. Київ, Україна

ORCID: 0000-0002-8358-9871

Inha SHERESHKOVA

Postgraduate Officer of the Department of Moral and Psychological Support of the Activities of the Troops (forces) of the Humanitarian Institute of the National Defense University of Ukraine, 28 Povitroflotskyi Avenue, Kyiv, Ukraine

ORCID: 0000-0002-8358-9871

СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНА МОДЕЛЬ РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЧНОГО САМОЗАХИСТУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ ВІД НЕГАТИВНОГО ВПЛИВУ МЕДІАПЕРЦЕПТИВНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

STRUCTURAL AND FUNCTIONAL MODEL OF DEVELOPMENT PSYCHOLOGICAL SELF-DEFENSE OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE SERVICEMEN AGAINST THE MEDIA-PERCEPTIVE COMMUNICATION NEGATIVE INFLUENCE

З'ясовано сутність поняття «психологічний самозахист від негативного впливу медіаперцептивної комунікації». Здійснено констатацію змісту й структурної організації психологічного самозахисту військовослужбовців Збройних Сил України від негативного впливу медіаперцептивної комунікації. На підставі здійснених досліджень розроблено та обґрунтовано структурно-функціональну модель розвитку психологічного самозахисту військовослужбовців Збройних Сил України від негативного впливу медіаперцептивної комунікації, яка складається з цільового, діагностичного, змістовного, процесуального та результативного блоків. Основне завдання цієї структурно-функціональної моделі – розвиток мотивів, спонукань, основних якостей особистості, її професійного становлення, усвідомлення небезпек інформаційного простору, що потенційно впливає на забезпечення здатності контролювати та захищати свій психологічний простір та забезпечувати власне психічне здоров'я від негативного впливу медіаперцептивної комунікації.

Метою роботи є обґрунтування структурно-функціональної моделі розвитку психологічного самозахисту військовослужбовців Збройних Сил України від негативного впливу медіаперцептивної комунікації.

Методологію дослідження становлять загальнотеоретичні, методологічні принципи наукового пізнання та психологічне моделювання.

Наукова новизна полягає в уточненні поняття «медіаперцептивна комунікація», «психологічний самозахист від негативного впливу медіаперцептивної комунікації»; визначено змістові характеристики компонентів психологічного самозахисту від негативного впливу медіаперцептивної комунікації; розроблено та обґрунтовано зміст структурно-функціональної моделі розвитку психологічного самозахисту військовослужбовців Збройних Сил України від негативного впливу медіаперцептивної комунікації.

Висновки. На основі проведеного аналізу наукової літератури, методу кластерного аналізу було виявлено особливості психологічного самозахисту військовослужбовців Збройних Сил України від негативного впливу медіаперцептивної комунікації та розроблено структурно-функціональну модель його розвитку.

Ключові слова: структурно-функціональна модель; медіаперцептивна комунікація; психологічний самозахист; негативний вплив; розвиток; військовослужбовці Збройних Сил України.

The essence of the concept of "psychological self-defense against the negative influence of media-perceptive communication" has been clarified. The content and structural organization of the psychological self-defense of servicemen of the Armed Forces of Ukraine against the negative influence of media-perceptive communication was ascertained. On the basis of the conducted research, a structural-functional model of the development of psychological self-defense of servicemen of the Armed Forces of Ukraine against the negative influence of media-perceptive communication, which consists of target, diagnostic, substantive, procedural and effective blocks, has been developed and substantiated. The main task of this structural-functional model is the development of motives, motivations, basic qualities of the individual, his professional development, awareness of the dangers of the information space, which potentially affects the ability to control and protect his psychological space and ensure his own mental health from the negative impact of media-perceptive communication.

The purpose of the work is to substantiate the structural-functional model of the development of psychological self-defense of the Armed Forces of Ukraine against the negative impact of media-perceptive communication.

The research **methodology** consists of general theoretical and methodological principles of scientific knowledge and psychological modeling.

The scientific novelty consists in clarifying the concept of "media-perceptive communication", "psychological self-defense against the negative impact of media-perceptive communication"; the content characteristics of the components of psychological self-protection against the negative influence of media-perceptive communication are defined; the content of the structural-functional model of the development of psychological self-defense of servicemen of the Armed Forces of Ukraine against the negative influence of media-perceptive communication was developed and substantiated.

Conclusions. On the basis of the analysis of scientific literature, the cluster analysis method, the peculiarities of psychological self-defense of servicemen of the Armed Forces of Ukraine against the negative influence of media-perceptive communication were revealed, and a structural and functional model of its development was developed.

Key words: structural-functional model; media perceptive communication; psychological self-defense; negative influence; development; servicemen of the Armed Forces of Ukraine.

Актуальність дослідження. Нестабільність та перенасиченість інформаційного простору зумовлює високу психологічну вразливість суспільства загалом та військовослужбовців Збройних Сил України зокрема. Особливо зараз, в умовах російсько-української війни, коли інформаційна сфера перетворилась на одну з ключових арен протистояння і негативний вплив медіаперцептивної комунікації спрямовується на особовий склад військ (сил) з метою впливу на їх морально-психологічний стан та якість виконання завдань за призначенням. За таких умов військовослужбовцям Збройних Сил України необхідно набувати нових особистісних якостей та властивостей, компетентностей і спроможностей аби могли чинити опір таким патогенним впливам.

Теоретико-методологічний аналіз цієї проблематики виявив необхідність визначення рівнів сформованості у військовослужбовців Збройних Сил України психологічного самозахисту від негативного впливу медіаперцептивної комунікації з подальшим створенням структурно-функціональної моделі його розвитку з урахуванням особливостей військово-професійної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема психологічного впливу інформації широко представлена у різних галузях психологічного знання, водночас психологічна опірність особистості, як сформована здатність психологічного самозахисту від деструктивних інформаційних впливів не була предметом комплексного психологічного дослідження.

Під час з'ясування особливостей психологічного самозахисту від негативного інформаційного впливу саме військовослужбовцями спиралися на дослідження В. Алещенка, О. Білінова, Ж. Вірної, С. Горової, К. Гринько, В. Зражевської, А. Кабанцева, В. Кириченко, В. Клименка, Н. Клименко, М. Козяр, І. Ліпатова, В. Ортинського, О. Панченка, І. Поповича, Г. Почепцова, О. Сафіна, О. Хміляра, Р. Яремка та ін.

Незважаючи на те, що ці праці спеціально спрямовані на вивчення психологічної безпеки особистості від інформаційно-психологічних впливів, існують широко розповсю-

джені неясності, омонімічності та протиріччя термінів, визначенні поняття та структури психологічного самозахисту від негативного інформаційного впливу, компонентного складу його показників та індивідуально-психологічних особливостей прояву.

Мета цієї статті полягає в розробленні і обґрунтуванні структурно-функціональної моделі розвитку психологічного самозахисту військовослужбовців Збройних Сил України від негативного впливу медіаперцептивної комунікації.

Виклад основного матеріалу. Історично склалося вважати механізми психологічного захисту складною системою діяльності психіки людини, яка має свої компоненти та рівні функціонування. Розпочинаючи від З. Фрейда та в подальшому в багатьох працях інших вчених це положення знайшло підтвердження, але на жаль єдності про склад та рівні функціонування захисту й досі немає. Простір наукових досліджень механізмів психічних захистів є неоднорідним та налічує деяку кількість структурних моделей функціонування психологічного захисту в межах різних загальнонаукових підходів.

На попередньому етапі дослідження нами було з'ясовано, що існують чіткі взаємозв'язки між механізмами психічного захисту, домінуючими емоціями і характерологічними особливостями особистості. Мета цієї частини нашого дослідження полягала у виявленні психічних адаптаційних механізмів, які виникають у особистості в умовах психологічної напруги, зокрема внаслідок дії негативного впливу медіаперцептивної комунікації, та встановленні особливостей зв'язку цих механізмів з актуальним психічним станом особистості з метою блокування дії негативних чинників на психіку та запобігання прояву подальших психічних розладів.

З метою виділення істотних характеристик психологічного конструкту, аналізу його основних параметрів та визначення розв'язальної стратегії перед нами постала необхідність розробки структурно-функціональної моделі розвитку у військовослужбовців Збройних Сил України здатності до психологічного самозахисту від негативного впливу медіаперцептивної комунікації.

В науковій літературі під моделлю розуміється загальне уявлення про структуру та характер окремих компонентів процесу. За допомогою моделі можна виокремити сторони об'єкта, необхідні для дослідження, і відобразити ознаки, факти, зв'язки, відносини в певній галузі знання у вигляді простої та наочної форми, зручної і доступної для аналізу та висновків [2, с. 117].

Під моделлю також вбачають мислено уявну чи матеріально реалізовану систему, яка відображаючи або відтворюючи об'єкт дослідження, здатна заміщати його так, що її вивчення дає нову інформацію про нього. Моделювання ґрунтується на здатності людського розуму абстрагувати схожі ознаки або властивості у різних за природою об'єктів і встановлювати певні відносини між ними [1, с. 94].

К. М. Тищенко висновує, що будь-яка модель «служить засобом упорядкування та ущільнення інформації», потрібно кожен її абстрактний об'єкт вибудувати в думках з опорою на той експериментальний матеріал, асиміляція якого передбачена в межах створюваної системи знання» [4, с. 65].

Беручи до уваги думки дослідників, зокрема Н. Оніщенко [3, с. 233], стосовно моделювання як дієвого методу створення моделей, ми під поняттям “психологічне моделювання” розглядаємо процес побудови формальної моделі психологічного або соціально-психологічного феномену, тобто формалізованої абстракції цього феномену, що відтворює деякі його ключові моменти. Метою такого моделювання є, з одного боку, емпіричне вивчення феномену на моделі, а з другого – використання цієї моделі для вирішення різних фундаментальних або прикладних проблем.

Моделювання вважається досить ефективним засобом прогнозування впливу зовнішніх факторів на явище, що вивчається та прийняття конкретних рішень. Модель має конструюватися дослідником таким чином, щоб операції відображали основні характеристики об'єкта дослідження (основні елементи структури, їх взаємозв'язок, функціональні параметри та ін) важливі для вирішення мети дослідження.

Важливим моментом моделювання виступає встановлення зв'язків між її складовими. Зв'язки ілюструють логіку процесу, діяльності, шлях до досягнення очікуваного результату. Графічне зображення складових моделі зі встановленими зв'язками можна назвати структурною моделлю. Структурно-функціональна модель передбачає не просто зазначення зв'язків між складовими, а й дослі-

дження функцій (ролі, значення, вагомості в процесі), кожної із складових, та особливостей функціонування об'єкта загалом. Структурна складова розкриває загальний опис компонентів і наявних зв'язків між ними та відповідає за визначення засобів відтворення в моделі поведінки системи. Функціональна частина моделі демонструє особливості діяльності та її призначення під час взаємодії, а також взаємозв'язки з внутрішніми і зовнішніми елементами. Крім того модель має відображати властивості середовища, в якому функціонує досліджувана система.

На основі теоретичного аналізу особливостей психологічного самозахисту військовослужбовців Збройних Сил України від негативного впливу медіаперцептивної комунікації та отриманих результатів емпіричної частини експерименту нами було розроблено структурно-функціональну модель розвитку у військовослужбовців Збройних Сил України здатності до психологічного самозахисту від негативного впливу медіаперцептивної комунікації, яка буде складатися з таких блоків: цільовий, діагностичний, змістовний, процесуальний та результативний (Рис.1.).

У *цільовому блоці* ми визначили основні характеристики: мету, об'єкт, завдання та основоположні методологічні підходи. Метою моделювання є розвиток психологічного самозахисту військовослужбовців Збройних Сил України від негативного впливу медіаперцептивної комунікації, як здатності людини контролювати та захищати свій психологічний простір, забезпечувати власне психічне здоров'я, психологічне благополуччя, що ґрунтується на інтеріоризованому досвіді довільних і мимовільних прагматичних думок, диспозицій, дій як оптимальної відповіді на актуальний і потенційно вірогідний вплив медіаперцептивної комунікації.

Оскільки досліджуване нами категорійне поняття є інтегративним та комплексним, воно вимагає слідуванню сукупності доцільних підходів. У рамках загальнонаукової методології ми послуговувались такими теоретичними концепціями, як системний, інформаційний, суб'єктно-діяльнісний та компетентнісний підходи.

Завданнями є: розвиток системи знань, умінь та навичок щодо споживання медіаперцептивної комунікації; формування навичок дослідження власних особливостей психологічного самозахисту від негативного впливу медіаперцептивної комунікації та формування власного алгоритму психологічного самозахисту від негативного впливу медіаперцептивної комунікації.

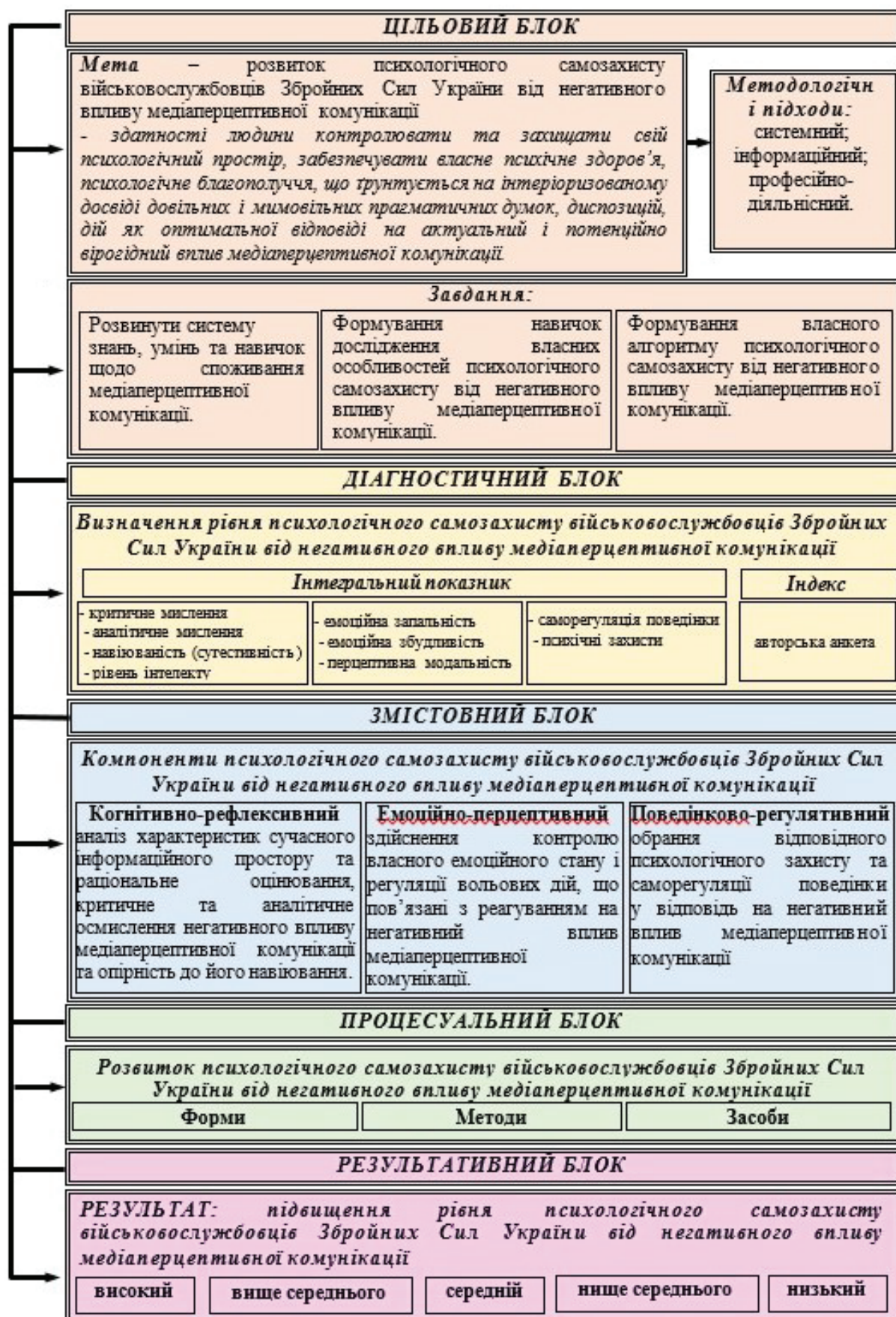

Рис. 1. Структурно-функціональна модель психологічного самозахисту військовослужбовців Збройних Сил України від негативного впливу медіаперцептивної комунікації

Діагностичний блок спрямований на виявлення реального стану сформованості психологічного самозахисту від негативного впливу медіаперцептивної комунікації. Складовими блоку є психодіагностика військовослужбовців Збройних Сил України за встановленими компонентами та показниками психологічного самозахисту від негативного впливу медіаперцептивної комунікації за підібраним комплексом психологічних методик та авторською анкетною.

Змістовний блок має на меті практичний розвиток психологічного самозахисту від негативного впливу медіаперцептивної комунікації відповідно до змісту психологічної тренінгової програми.

Розроблена нами Програма розвитку «Слово – теж зброя!» має на меті розвиток психологічного самозахисту від негативного впливу медіаперцептивної комунікації, а також ознайомлення з психологічними особливостями психологічного самозахисту військовослужбовців Збройних Сил України від негативного впливу медіаперцептивної комунікації.

Завдання даної Програми полягають у розвитку когнітивно-рефлексивного, емоційно-перцептивного та поведінково-регулятивного компонентів психологічного самозахисту від негативного впливу медіаперцептивної комунікації, зокрема:

а) формування уявлень про поняття «психологічний самозахист», «негативний інформаційно-психологічний вплив комунікації» та «медіаперцептивна комунікація»;

б) підвищення рівня обізнаності про показники високого індексу психологічного самозахисту від негативного впливу медіаперцептивної комунікації;

в) оволодіння алгоритмами психологічного самозахисту від різних проявів негативного впливу медіаперцептивної комунікації;

г) формування позитивного ставлення до необхідності психологічного самозахисту від негативного впливу медіаперцептивної комунікації;

д) формування здатності розпізнавати психологічні загрози медіаперцептивної комунікації, наявності атрибутів медіаперцептивної комунікації та закономірностей психологічного впливу інформаційних продуктів, що потрапляють у сферу свідомості військовослужбовців Збройних Сил України; здійснювати аналіз та оцінку психологічної маніпулятивності медіаперцептивної комунікації.

Головними засобами розвитку психологічного самозахисту від негативного впливу медіаперцептивної комунікації є: осмислення

власного розуміння феноменів психологічного самозахисту та сутності негативного впливу медіаперцептивної комунікації та досвіду взаємодії з ним, а також порівняння з досвідом інших учасників групи; моделювання в групі ситуацій негативного впливу медіаперцептивної комунікації та рефлексія учасниками власного емоційного стану, шляхів когнітивної обробки та здатності до здійснення психологічного самозахисту в створених умовах негативного впливу медіаперцептивної комунікації; розвиток здатності до критичного та аналітичного осмислення факторів негативного впливу медіаперцептивної комунікації; розвиток стійкості до навіюваності (сугестії); розвиток емоційного інтелекту та навичок до контролю емоційної збудливості та запальності.

Процесуальний блок включає конкретні форми, засоби та методи: аналіз власного ставлення до негативних інформаційних впливів; аналіз власного досвіду в контексті негативного впливу медіаперцептивної комунікації як в професійній діяльності, так і позаслужбовій з відтворенням власного способу вирішення таких ситуацій; аналіз самостійного освоєння стимульних текстів для індивідуальної і групової роботи з метою здійснення контент аналізу та виявлення загроз; моделювання шляхів психологічного самозахисту від негативного впливу медіаперцептивної комунікації спрямованої на військовослужбовців Збройних Сил України; інтерактивні техніки (криголам, міні-лекції, групові дискусії з означеної проблеми, мозковий штурм, метод незакінчених речень, ігрові вправи, домашні завдання, обмін враженнями від прочитаних книг, мультимедійні презентації, аналітична робота в групах), ігрові вправи (ділові та рольові ігри), перегляд відеоматеріалів.

Результативний блок передбачає застосування алгоритму первинного (перед впровадженням Програми розвитку) та повторного (після впровадження Програми розвитку) діагностування, а також проведення оцінювання рівня розвитку психологічного самозахисту від негативного впливу медіаперцептивної комунікації.

Висновок. Структурно-функціональна модель психологічного самозахисту військовослужбовців Збройних Сил України від негативного впливу медіаперцептивної комунікації покладена в основу психологічного експерименту нашого дослідження, яка після всебічної апробації стане основою для розробки уніфікованого експрес-діагностичного інструментарію для визначення рівня

психологічного самозахисту військовослужбовців Збройних Сил України від негативного впливу медіаперцептивної комунікації та нау-

ковим підґрунтям для організації професійної психологічної підготовки військовослужбовців Збройних Сил України.

Література:

1. Войтко В.І. Психологічний словник / за ред. Войтко В.І. Київ : «Вища школа». 1987.
2. Зосимов, А. М., & Голик, В. П. Дисертаційні помилки: монографія. Х.: ВД «ІНЖЕК». 2005.
3. Оніщенко, Н. В. Екстрена психологічна допомога постраждалим в умовах надзвичайної ситуації: теоретичні та прикладні аспекти: монографія. Х.: Право. 2014.
4. Тищенко, К. Метатеорія мовознавства. К.: Основи. 2000.

References:

1. Voytko, V.I. (1987). *Psykhologichnyy slovnyk [Psychological dictionary]*. Kyiv : «Vyshcha shkola». [in Ukrainian].
2. Zosymov, A. M., & Holyk, V. P. (2005). *Dysertatsiyni pomylyky [Dissertation errors]*. KH.: VD «INZHEK». [in Ukrainian].
3. Onishchenko, N. V. (2014). *Ekstrena psykhologichna dopomoha postrazhdalym v umovakh nadzvychaynoi sytuatsiyi: teoretychni ta prykladni aspekty [Emergency psychological assistance to victims in emergency situations: theoretical and applied aspects]*. KH.: Pravo. [in Ukrainian].
4. Tyshchenko, K. (2000). *Metateoriya movoznavstva [Metatheory of linguistics]*. K.: Osnovy.

УДК 159.928

DOI <https://doi.org/10.32689/maup.psych.2023.2.9>**Марія ШПАК**

доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології розвитку та консультування, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, вул. Максима Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027

ORCID: 0000-0001-7073-4673

Mariia SHPAK

Doctor of Sciences in Psychology, Professor, Professor at the Department of Developmental Psychology and Counseling, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, 2, Maxyma Kryvonosa Str., Ternopil, Ukraine, 46027

ORCID: 0000-0001-7073-4673

**КРЕАТИВНІСТЬ ЯК СКЛАДОВА ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ
ТА ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ СТУДЕНТІВ****CREATIVITY AS A COMPONENT OF PERSONAL DEVELOPMENT
AND PROFESSIONAL FORMATION OF STUDENTS**

У статті аналізується проблема креативності особистості як складова особистісного розвитку та професійного становлення студентів. Зазначається, що в сучасних умовах українське суспільство потребує фахівців з високим рівнем творчого мислення, креативності, які здатні критично осмислювати проблеми і творчо вирішувати завдання у процесі професійної діяльності.

Мета статті – здійснити теоретичний аналіз наукових підходів вітчизняних і зарубіжних учених до розуміння і змістового наповнення поняття «креативність», розкрити психолого-педагогічні умови розвитку креативності студентів в освітньому середовищі вищої школи.

Встановлено, що дослідження розвитку креативності особистості ускладнюється різними науковими підходами вчених до розуміння і визначення поняття «креативність», разом з яким у психологічній науці використовуються як синоніми поняття «творчість», «творчі здібності», «творчий потенціал». Наведені у статті дефініції креативності вказують на широке і багатоаспектне тлумачення цього феномена – від діяльнісного підходу до його породження і прояву як творчості до суб'єктивно-неповторного змісту і розуміння як особистісної характеристики, яка забезпечує продукування нових ідей, нестандартних рішень, оригінальних винаходів. Визначено, що креативність є інтегральною властивістю особистості, яка забезпечує її успішну і продуктивну творчу діяльність.

Особливо важливого значення набуває розвиток креативності у студентські роки. Якість вищої освіти повинна визначатися здатністю навчального закладу і науково-педагогічних працівників створювати сприятливе освітнє середовище для розвитку креативності, творчого мислення студентів. З цією метою визначено психолого-педагогічні умови, які сприяють розвитку креативності студентів у процесі їх професійної підготовки в закладі вищої освіти.

Ключові слова: креативність, творчі здібності, особистісний розвиток, професійне становлення, студенти.

The article analyzes the problem of creativity of a person as a component of personal development and professional formation of students. It is noted that in modern conditions, Ukrainian society needs specialists with a high level of imaginative thinking, creativity, who are able to critically consider problems and creatively solve tasks in the process of professional activity.

The purpose of the article is to carry out a theoretical analysis of the scientific approaches of domestic and foreign scientists to understanding and substantive content of the concept of «creativity», to reveal the psychological and pedagogical conditions for the development of students' creativity in educational environment of a higher education institution.

It is determined that a research of the development of creativity of a person is complicated by different scientific approaches of scientists to understanding and defining the concept of «creativity», together with which the concepts of «art», «creative abilities», «creative potential» are used as synonyms in psychological science. The definitions of creativity given in the article indicate a broad and multifaceted interpretation of this phenomenon – from an activity approach to its generation and manifestation as art creation to a subjectively unique content and understanding as a personal characteristic that ensures the production of new ideas, non-standard solutions, original inventions. It is defined that creativity is an integral feature of a person, which ensures his/her successful and productive creative activity.

The development of creativity during student years is becoming more significance. The quality of higher education should be determined by the ability of educational institution and scientific and pedagogical employees to create a favorable educational environment for the development of creativity and creative thinking of students. For this purpose, it is defined the psychological and pedagogical conditions which contribute to the development of students' creativity in the process of their professional training in a higher education institution.

Key words: creativity, creative abilities, personal development, professional formation, students.

Постановка проблеми. Сьогодні для успішного соціально-економічного розвитку України, а в подальшому для післявоєнної

відбудови інфраструктури в українському суспільстві, необхідні фахівці з високим рівнем креативності, творчого мислення, які здатні

критично осмислювати проблеми і творчо вирішувати завдання у процесі професійної діяльності. У зв'язку з цим докорінних змін та оновлення потребує система професійної підготовки майбутніх фахівців у закладах вищої освіти, що передбачає застосування інноваційних форм і методів навчання з метою розвитку творчого потенціалу студентів.

Проблема креативності особистості привертала увагу відомих мислителів, дослідників і науковців з найдавніших часів. Водночас вона залишається актуальною і донині. При цьому вивчення різних аспектів розвитку креативності, творчих здібностей займаються як психологи, так і педагоги, філософи, менеджери, а також фахівці у галузі культури і мистецтва.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема креативності особистості глибоко розкрита у наукових працях зарубіжних дослідників (Дж. Гілфорд, А. Маслоу, С. Медник, Дж. Рензулі, Р. Стернберг, Е. Торренс та ін.), які теоретично обґрунтували та експериментально вивчали природу, зміст, структуру та чинники її розвитку.

У сучасному психологічному дискурсі вагомий внесок у дослідження креативності, творчого мислення, розвитку творчої особистості здійснили такі українські вчені, як: В. Клименко, В. Моляко, О. Музика, В. Рибалка, В. Роменець, С. Шандрук, С. Яланська та ін. Результати наукових досліджень цих учених значно розширили і поглибили наукові уявлення про психологічні особливості та механізми розвитку креативності особистості, а також сприяли застосуванню отриманих результатів у психологічній практиці.

Проблема розвитку креативності особистості постає однією із ключових у сучасній педагогічній науці у зв'язку з утвердженням концепції особистісно зорієнтованої освіти. Різні аспекти педагогічної творчості, формування творчої особистості вчителя досліджували І. Гриненко, Н. Кічук, Л. Петришин, С. Сисоєва, І. Шахіна та ін. Учені-педагоги зазначають, що сучасна освіта потребує від майбутніх фахівців не лише ґрунтового засвоєння знань, умінь та навичок, а й креативного мислення, нестандартного вирішення фахових проблем, упровадження нових ідей, прийняття нестереотипних рішень. До того ж, згідно сучасних поглядів креативність належить до так званих *soft skills*. Ці навички забезпечують ефективність міжособистісної взаємодії та успішність професійної діяльності. Таким чином, з огляду на зазначене, актуалізується проблема пошуку нових психолого-педагогічних підходів та інновацій до

розвитку креативності особистості у процесі професійної підготовки майбутніх фахівців.

Мета статті полягає у теоретичному аналізі наукових підходів вітчизняних і зарубіжних учених до розуміння і змістового наповнення поняття «креативність», розкритті психолого-педагогічних умов розвитку креативності студентів в освітньому середовищі вищої школи.

Виклад основного матеріалу. Аналіз наукових джерел показав, що чіткого і однозначного визначення поняття «креативність» немає, як у вітчизняних, так і зарубіжних дослідженнях. Учені вживають це поняття у різних дослідницьких контекстах, тому єдиного трактування його немає й донині. Поняття креативність (від англ. *creativity, creative*) пов'язують з творчістю, здатністю людини продукувати нові ідеї, творчо мислити і вирішувати різні завдання в нестандартних життєвих і професійних ситуаціях. Так, у психологічній літературі «креативність» тлумачиться як «творча новаторська діяльність; творчі здібності індивіда, що характеризуються здатністю до продукування принципово нових ідей і входять до структури обдарованості в якості незалежного фактора» [12, с. 162]. Наукові уявлення про креативність окреслено у психологічній енциклопедії (автор-упорядник О.М. Степанов), де вона трактується як «рівень творчої обдарованості, здібностей до творчості, які виявляються в мисленні, спілкуванні, окремих видах діяльності й становлять відносно стійку характеристику особистості» [6, с. 286].

Наведені дефініції креативності вказують на широке і багатоаспектне тлумачення цього феномена – від діяльнісного підходу до його породження і прояву як творчості до суб'єктивно-неповторного змісту і розуміння як особистісної характеристики, яка застосовується індивідом у процесі життєдіяльності.

Дослідники в структурі креативності виокремлюють різні компоненти. Так, основою креативності Дж. Гілфорд вважав дивергентне мислення, яке забезпечує здатність людини запропонувати декілька варіантів розв'язку завдання чи проблемної ситуації, на відміну від конвергентного мислення, яке дає змогу знайти єдине правильне рішення. Дивергентне мислення часто називають ще нестандартним мисленням, яке призводить до неочікуваних висновків та результатів. Серед основних параметрів креативності Дж. Гілфорд виокремив такі: оригінальність, семантична гнучкість, образна гнучкість, спонтанна гнучкість [14]. На думку Е. Торренса, до основних показників креативності нале-

жить оригінальність, легкість, гнучкість мислення [15].

Аналізуючи види креативності, слід зазначити, що дослідники виокремлюють насамперед вербальну і невербальну креативність. Крім того, залежно від різних галузей діяльності і знань розрізняють інтелектуальну, художню, технічну креативність та ін. Порівняно недавно у психологічний тезаурус увійшло поняття «емоційна креативність», спрямована на емоційний простір як сферу творчого вираження нових, ефективних й автентичних емоційних реакцій [13]. Результати наших досліджень показали, що емоційна креативність особистості пов'язана з високим рівнем емоційного інтелекту і відображає креативно-суб'єктний рівень його розвитку в онтогенезі. Ми розглядаємо емоційну креативність особистості як вищу форму емоційно-інтелектуальної активності людини, яка спрямована, з одного боку, на творче самовираження, з іншого – на перетворення внутрішнього світу з метою емоційної самозміни. Відповідно результатом емоційної креативності особистості є гармонізація емоційного середовища, як внутрішнього, так і зовнішнього, шляхом самотворення людиною емоційного простору. Доведено, що на креативно-суб'єктному рівні емоційний інтелект найбільш інтенсивно розвивається в юнацькому віці [10].

Дослідження розвитку креативності особистості ускладнюється різними науковими підходами до розуміння і змістового наповнення самого поняття «креативність», разом з яким у психологічній науці використовуються як синоніми поняття «творчість», «творчі здібності», «творчий потенціал».

Слід зазначити, що під творчістю здебільшого розуміють «особливу діяльність, результатом якої є оригінальні, досконалі, об'єктивно і суб'єктивно нові, суспільно і особистісно значущі, духовні та матеріальні цінності» [7, с. 356]. Поняття «творчі здібності» визначають як «здібності, пов'язані з успішністю створення творів матеріальної і духовної культури, нових ідей, відкриттів, винаходів» [2, с. 69]. Коли ж йдеться про творчий потенціал особистості, то, як слушно зазначає В. Моляко, доречно говорити «про ресурс творчих можливостей людини, про здатність конкретної особи здійснювати творчі дії, творчу діяльність у цілому» [5, с. 7]. Отже, аналіз наукових джерел свідчить про те, що в психологічній науці використовується низка термінів, пов'язаних з креативністю, що зумовлює, з одного боку, складність розуміння її сутності, з іншого – спонукає до подальшого вивчення.

З позицій діяльнісного підходу науковці пояснюють креативність як психологічний феномен, що розвивається у діяльності і реалізується в ній. Креативність виявляється у творчій діяльності особистості, яка спрямована на створення, відкриття чогось нового, раніше невідомого (В. Моляко, В. Роменець та ін.). В. Моляко виокремлює п'ять стратегій творчої діяльності – пошуку аналогів, комбінування, реконструювання, універсальну та стратегію випадкових підстановок [1].

З позицій особистісного підходу креативність розглядається вченими в структурі особистості. В основі цього підходу уявлення про те, що творча особистість володіє низкою індивідуально-психологічних якостей і властивостей (розвиненою уявою, інтуїцією, дивергентним типом мислення, допитливістю тощо). При цьому сукупність та рівень їх розвитку і визначає неповторну індивідуальність людини, ступінь її творчих досягнень. На думку С. Максименка, «креативність є глибинною, первісною і абсолютно природною ознакою особистості – це є вища форма активності, яка створює і залишає слід, втілюється. З іншого боку, креативність означає прагнення виразити свій внутрішній світ» [3, с. 65]. Водночас креативність, як стверджує С. Максименко, є одним із принципів побудови генетико-моделюючого методу дослідження особистості [4, с. 14].

Представники гуманістичної психології (А. Маслоу, К. Роджерс, Е. Фромм) розглядали креативність в аксіологічному контексті – як цінність, що надає людському життю певний сенс, а психологічним механізмом розвитку креативності вважали потребу особистості у творчій самореалізації та саморозвитку.

Особливо важливого значення набуває розвиток креативності у студентські роки, що сприяє формуванню творчої особистості майбутніх фахівців, готових до творчої професійної діяльності. У контексті сучасної психології заслуговує на увагу визначення поняття «професійна креативність», запропоноване С. Шандруком. На думку вченого, «професійна креативність – це невід'ємна складова фахової діяльності, котра характеризує здатність професіонала трансформувати освоєний досвід навчально-професійної роботи, у ході якого він оволодіває спроможністю відтворювати і творчо змінювати продукти праці, стаючи активним суб'єктом, відповідальною особистістю, вчинково креативною індивідуальністю» [9, с. 35].

Студент є суб'єктом навчально-професійної діяльності зі своїми власними поглядами й уявленнями про світ. Викладач має висту-

пати насамперед організатором навчання та дослідницької діяльності студентів, не нав'язуючи їм своїх інтересів і переконань. Він має стимулювати наукові пошуки, самостійні міркування студентів, заохочувати їх до нестандартних вирішень складних проблем, творчого розв'язання навчально-професійних завдань.

Розвиток креативності у майбутніх фахівців залежить від різних соціально-психологічних чинників. М. Саврасов, досліджуючи види та рівень розвитку креативності в майбутніх психологів на різних етапах навчання у ЗВО, з'ясував, що на початку навчання рівень розвитку образної креативності майбутніх психологів переважає над рівнем вербальної креативності, тоді як наприкінці навчання у вищій школі в студентів-психологів найбільш виявлено поєднання помірно-високих показників, як вербальної, так і невербальної креативності [8].

З метою розвитку творчої компетентності майбутніх учителів С. Яланська та В. Оніпко пропонують створювати у закладах вищої освіти такі організаційно-методичні умови, а саме: організація навчальної діяльності, в процесі якої студенти реалізують себе як творчі особистості; забезпечення конструктивного постійного зворотного зв'язку; налагодження партнерського педагогічного спілкування; формування мотивації до дослідницької діяльності, активності та креативності під час навчальних занять [11, с. 759].

Якість вищої освіти повинна визначатися здатністю навчального закладу і науково-педагогічних працівників створювати сприятливе освітнє середовище для розвитку креативності, творчого мислення студентів, вміння критично осмислювати і вирішувати проблеми у навчанні, а згодом і в професійній діяльності. З цією метою необхідно, на нашу думку, забезпечити такі психолого-педагогічні умови розвитку у студентів креативності в процесі їх професійної підготовки у закладі вищої освіти:

- формування позитивної мотивації учіння студентів (пізнавального інтересу до матеріалу і змісту навчальної діяльності), стимулювання пошукової діяльності, дослідницьких здібностей;

- виконання студентами творчих завдань, спрямованих на розвиток дивергентного типу мислення. Наведемо приклади творчих завдань, які ми використовуємо на заняттях під час викладання навчальної дисципліни «Психологія творчості і обдарованості»: *запропонуйте п'ять вправ для розвитку творчих здібностей дітей (дошкільників,*

молодших школярів, підлітків); знайдіть у словниках, навчальних підручниках, наукових працях визначення поняття «творчість», «креативність», порівняйте їх, визначіть спільні та відмінні ознаки; розробіть психологічні рекомендації батькам і вчителям щодо навчання і розвитку творчо обдарованої дитини; напишіть есе на тему «Мій улюблений твір мистецтва» (образотворчого, музичного, театрального – на власний вибір), опишіть свої емоції і почуття під час сприймання цього твору; доведіть чи спростуйте думку про роль соціального середовища у розвитку творчих здібностей людини, наведіть приклади з життя відомих людей та ін.;

- стимулювання творчої активності студентів (використання активних методів навчання та інноваційних педагогічних технологій, зокрема, методу мозкового штурму, дискусій, запитань проблемного характеру, які активізують розумову діяльність, розвиток креативності студентів у процесі соціально-психологічного тренінгу);

- зниження регламентованості поведінки студентів у навчальному процесі (слід забезпечити можливість студентів обирати навчальні предмети, навчальні завдання, індивідуальні дослідницькі проекти);

- створення розвивального освітнього середовища і сприятливого психологічного клімату для творчості (організація методичних семінарів, студентських олімпіад та науково-практичних конференцій, використання групових методів роботи);

- моральна та матеріальна підтримка творчої діяльності студентів (похвала, заохочення, премії, нагороди);

- особистий приклад викладачів, які виявляють креативність, реалізують власний творчий потенціал в освітньому середовищі вищої школи, що, своєю чергою, позитивно впливає на бажання студента виявляти творчу активність.

Висновки. Теоретичний аналіз наукових джерел показав, що поняття «креативність» сьогодні не є усталеним та чітко визначеним як у вітчизняних, так і зарубіжних дослідженнях. Дослідники трактують креативність з позицій різних наукових підходів (діяльнісного, особистісного, аксіологічного та ін.). Ми розглядаємо креативність як інтегральну властивість особистості, яка спрямована на створення духовних і матеріальних продуктів, що вирізняються новизною, оригінальністю, і забезпечує успішність та продуктивність творчої діяльності. Креативність сприяє формуванню творчої особистості та професійному становленню майбутніх фахівців.

Нами визначено психолого-педагогічні умови розвитку креативності студентів в процесі їх професійної підготовки у закладі вищої освіти.

Перспективами подальших досліджень є розробка та апробація психодідактичного забезпечення розвитку креативності студентів у вищій школі.

Література:

1. Здібності, творчість, обдарованість : теорія, методика, результати дослідження : колективна монографія / за ред. В. О. Моляко, О. Л. Музики. Житомир : Вид-во Рута, 2006. 320 с.
2. Карпенко Н. А. Психологія творчості : навч. посіб. Львів : ЛьвДУВС, 2016. 156 с.
3. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості : монографія. Київ : КММ, 2006. 256 с.
4. Максименко С. Д. Генетико-моделюючий метод дослідження особистості. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія : Психологічні науки*. 2014. Вип. 2.13. С. 8–16.
5. Моляко В. Творчий потенціал людини як психологічна проблема. *Психологія і суспільство*. 2007. № 4. С. 6–10.
6. Психологічна енциклопедія / автор-упорядник О. М. Степанов. Київ : Академвидав, 2006. 424 с.
7. Рибалка В. В. Словник із психології та педагогіки обдарованості і таланту особистості : термінологічний словник. Київ, Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2016. 424 с.
8. Саврасов М. В. Вербальна та невербальна креативність майбутнього психолога : структура та типологія. *Габітус*. 2023. Вип. 50. С. 58–62.
9. Шандрук С. К. Психологія професійних творчих здібностей : монографія. Тернопіль : Економічна думка, 2015. 357 с.
10. Шпак М. Психологічна концепція розвитку емоційного інтелекту особистості в онтогенезі. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки* : зб. наук. праць / за наук. редакцією І. С. Булах. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2020. Вип. 10 (55). С. 125–134.
11. Яланська С. П., Оніпко В. В. Стимулювання творчої активності студентів педагогічних ВНЗ. *Проблеми сучасної психології*. 2015. Вип. 30. С. 754–763.
12. Яланська С. П. Психологія творчості : навч. посіб. Полтава : ПНПУ ім. В. Г. Короленка, 2014. 180 с.
13. Averill J. R., Thomas-Knowles C. Emotional creativity. In K. T. Strongman (Ed.), *International review of studies on emotion*. Chichester : Wiley, 1991. Vol. 1. P. 269–299.
14. Guilford Y. P. Measurement of creativity. *Exploration in creativity*. NY. 1967. P. 281–287.
15. Torrance E. P. Guiding creative talent. Englewood Cliffs, NY : Prentice-Hall. 1962. 278 p.

References:

1. Zdibnosti, tvorchist, obdarovanist : teoriia, metodyka, rezultaty doslidzhennia [Abilities, creativity, giftedness: theory, methodology, research results] (2006) : kolektyvna monohrafiia / za red. V. O. Moliako, O. L. Muzyky. Zhytomyr : Vyd-vo Ruta. 320 s. [in Ukrainian].
2. Karpenko N. A. (2016). Psykholohiia tvorchosti [Psychology of creativity] : navch. posib. Lviv : LvDUVS. 156 s. [in Ukrainian].
3. Maksymenko S. D. (2006). Heneza zdiisnennia osobystosti [The genesis of the realization of personality] : monohrafiia. Kyiv : KMM. 256 s. [in Ukrainian].
4. Maksymenko S. D. (2014). Henetyko-modeliuiuchy metod doslidzhennia osobystosti [Genetic modeling method of personality research]. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho. Seriiia : Psykholohichni nauky*. Vyp. 2.13. S. 8–16. [in Ukrainian].
5. Moliako V. (2007). Tvorchyi potentsial liudyny yak psykholohichna problema [Human creative potential as a psychological problem]. *Psykhologhiia i suspilstvo*. № 4. S. 6–10. [in Ukrainian].
6. Psykholohichna entsyklopediia [Psychological encyclopedia] (2006) / avtor-uporiadnyk O. M. Stepanov. Kyiv : Akademvydav. 424 s. [in Ukrainian].
7. Rybalka V. V. (2016). Slovnyk iz psykholohii ta pedahohiky obdarovanosti i talantu osobystosti [Dictionary of psychology and pedagogy of individual giftedness and talent] : terminolohichni slovnyk. Kyiv, Zhytomyr : Vyd-vo ZhDU im. I. Franka. 424 s. [in Ukrainian].
8. Savrasov M. V. (2023). Verbalna ta neverbalna kreatyvniist maibutnoho psykhologa : struktura ta typolohiia [Verbal and non-verbal creativity of the future psychologist: structure and typology]. *Habitus*. Vyp. 50. S. 58–62. [in Ukrainian].
9. Shandruk S. K. (2015). Psykholohiia profesiinykh tvorchykh zdibnostei [Psychology of professional creative abilities] : monohrafiia. Ternopil : Ekonomichna dumka. 357 s. [in Ukrainian].
10. Shpak M. (2020). Psykholohichna kontseptsiiia rozvytku emotsiinoho intelektu osobystosti v ontogenezi [The psychological concept of the development of emotional intelligence of the person in ontogenesis]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Seriiia 12. Psykholohichni nauky* : zb. nauk. prats / za nauk. redaktsiieiu I. S. Bulakh. Kyiv : Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova. Vyp. 10 (55). S. 125–134. [in Ukrainian].

11. Yalanska S. P., Onipko V. V. (2015). Stymuliuvannia tvorchoi aktyvnosti studentiv pedahohichnykh VNZ [Stimulation of creative activity of students of pedagogical higher education institutions]. *Problemy suchasnoi psykholohii*. Vyp. 30. S. 754–763. [in Ukrainian].
12. Yalanska S. P. (2014). *Psykhologhiia tvorchosti* [Psychology of creativity]: navch. posib. Poltava : PNPu im. V. H. Korolenka. 180 s. [in Ukrainian].
13. Averill J. R., Thomas-Knowles C. (1991). Emotional creativity. In K. T. Strongman (Ed.), *International review of studies on emotion*. Chichester : Wiley. Vol. 1. P. 269–299.
14. Guilford Y. P. (1967). Measurement of creativity. *Exploration in creativity*. NY. P. 281–287.
15. Torrance E. P. (1962). Guiding creative talent. Englewood Cliffs, NY : Prentice-Hall. 278 p.

НОТАТКИ

Наукове видання

**НАУКОВІ ПРАЦІ
МІЖРЕГІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ
УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ
ПСИХОЛОГІЯ**

Випуск 2 (58), 2023

Засновано 2001 року
Видання виходить 6 разів на рік

Коректор *Я. І. Вишнякова*
Комп'ютерне верстання *Ю. В. Ковальчук*

Підписано до друку 14.09.2023 р.
Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 7,44.
Наклад 100 прим.

Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефони: (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.